

पञ्चायती शासनमा ‘विकासको लागि सञ्चार’ अवधारणाको राजनीति

हर्षमान महर्जन

पृष्ठभूमि

नेपालमा तीस वर्ष चलेको एकदलीय पञ्चायती शासनमा विकासका ठूलठूला नारा दिने गरिन्थ्यो ।^१ हरेक कुरालाई विकाससँग जोड्नुपर्छ भन्ने मान्यता थियो । त्यसैअनुरूप यो व्यवस्थाको सूत्रपात भएको एक दशकपछि (२०२८ सालमा) नेपालमा विकास र सञ्चारलाई जोड्ने उद्देश्यले ‘राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना’ लागू गरियो । यसको नारा थियो ‘विकासको लागि सञ्चार’ । यसले सरकारी सञ्चारमाध्यमलाई विकास सञ्चारको स्पष्ट बाटो दिने कोसिस गरेको थियो ।

यो लेख त्यस योजनालाई फर्केर हेर्ने प्रयास हो । यस क्रममा यसका राम्रा, नराम्रा दुवै पक्षको चर्चा गर्दै ‘विकासको लागि सञ्चार’ अवधारणा पछाडिको पञ्चायती राजनीतिको चिरफार गरिएको छ । यस लेखमा त्यस योजनालाई बुझ्न विकास सञ्चार, सञ्चारको विकास र नियन्त्रण तीनै पक्षलाई ध्यान दिनुपर्ने तर्क गरिएको छ । अर्को कुरा यी तीनै पक्षका आ-आफ्नै सीमा थिए जसका बारेमा चर्चा नगरिकन यस योजनालाई बुझ्न सकिँदैन । यी सीमालाई पञ्चायत

---

^१ यो लेख त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गतको आमसञ्चार र पत्रकारिता विभागका लागि गरिएको स्नातकोत्तर तहको शोध अनुसन्धानमा आधारित छ । यो लेख सो शोधपत्रको पहिलो खण्ड हो । शोधपत्रमा मैले राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना २०२८ नेपालमा कसरी आयो, यसमा के छ र यो रेडियो नेपाल, शाही नेपाल चलचित्र संस्थान र प्रेस काउन्सिलमा कसरी लागू भयो भन्ने विषय समेटेको छु ।

शासन प्रणालीले जन्माएको थियो । पञ्चायत शासनको मुख्य बिम्ब राजतन्त्र, हिन्दू धर्म र नेपाली भाषा थिए (वर्घाट सन् १९९३) । यी बिम्बकै प्रचार गर्न राज्यले त्यस बेला सबै संयन्त्रको प्रयोग गरेको थियो । विभिन्न जातजाति, धर्म, लिङ्ग, वर्गका व्यक्तिको अस्तित्वलाई स्वीकार गरिएको थिएन । यी सीमालाई बयान गर्दै त्यस योजनाको मुख्य ध्यान पञ्चायतलाई टिकाउनु नै थियो भन्ने निष्कर्ष यो लेखमा गरिएको छ । यस योजनामार्फत पञ्चायत सरकारले पञ्चायत समर्थित सञ्चार प्रणालीकै निर्माण गर्न खोजेको थियो । अनि यस योजनाले विकासको लागि सञ्चार अवधारणाको नाममा सञ्चारमाध्यमकै नियन्त्रण गर्न खोजेको कुरालाई पनि यस लेखमा उठाइएको छ । त्यसैले लेखको शीर्षकमा 'अवधारणाको राजनीति' भन्ने फुर्को जोडिएको हो ।

२०४५ सालमा यस योजनाको अवधारणालाई केही मात्रामा समातेर राष्ट्रिय सञ्चार नीति तथा कार्यक्रम २०४५ ल्याइएको थियो । पञ्चायत शासनको अन्त्यपछि भने राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजनाको त्यतिविधि चर्चा भएको पाइँदैन । यस योजनाको बारेमा छुट्टै अध्ययन भएको छैन । केही व्यक्तिले भने पञ्चायतकालीन सञ्चारबारे लेख्ने क्रममा यस योजनामाथि टिप्पणी गरेका छन् ।

यस लेखलाई चार खण्डमा बाँडिएको छ । पहिलो खण्डमा २०२८ साउनमा राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना लागू हुँदाको अवस्थामम्ममा नेपालमा राष्ट्रिय सञ्चार, विकास र विकास सञ्चारको अवस्थाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । नेपाल जस्तो सञ्चारकै विकास नभएको देशमा सञ्चारको विकासविना विकास सञ्चारको बहस गर्न सकिँदैन । फेरि देशको विकासको बहसविना विकास सञ्चारको बहस गर्न सकिँदैन । त्यसै कारण यस खण्डमा तीन ओटै विषयको चर्चा गरिएको हो । दोस्रो खण्डमा यस योजनाको निर्माण कसरी भयो भन्ने विषयको विश्लेषण गरिएको छ । विकास सञ्चार र सञ्चार योजनाको अवधारणा अन्तर्राष्ट्रिय संस्था युनेस्कोबाट सुरु भएको हो । यो नेपालमा कसरी आइपुग्यो भन्नेबारेमा पनि यस खण्डमा चर्चा छ । तेस्रो खण्डमा यस योजनाको अन्तर्वस्तुको विश्लेषण गरिएको छ र अन्तिम खण्डमा निष्कर्ष छ ।

२०२८ सम्ममा राष्ट्रिय सञ्चार, विकास र विकास सञ्चार

राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना तत्कालीन सूचना तथा प्रसार मन्त्रालयलाई सुदृढ बनाउने उद्देश्यले सुरु भएको थियो । तर यस योजनाले मन्त्रालयकै नाम परिवर्तन गरेर सञ्चार मन्त्रालय राख्न सुझाव दियो । अनि करिब एक दर्जन सञ्चारसम्बन्धी संस्थालाई यस मन्त्रालयको मातहतमा ल्याइयो । यी संस्था

यसप्रकार थिए : सूचना विभाग, प्रसार विभाग (रेडियो नेपाल), संस्कृति विभाग, राष्ट्रिय संवाद समिति, गोरखापत्र कर्पोरेशन, श्री ५ को सरकारको छापाखाना, श्री रत्न रेकर्डिङ संस्थान, हुलाक सेवा विभाग, प्रेस काउन्सिल नेपाल, दूर सञ्चार संस्थान र शाही नेपाल चलचित्र संस्थान । २०२८ साउनमा यो योजना लागू गरिँदा नेपालमा छापा, श्रव्य र दृश्य (फिल्म र फोटो) का राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यम प्रचलनमा थिए । हुलाक, टेलिफोन, पत्रपत्रिका, रेडियो त राणाकालमै सुरु भइसकेका थिए । टेलिफोन भने काठमाडौँमा मात्र सीमित थियो । अनि २००७ सालमा नेपालमा दुई प्रतिशत जनसङ्ख्या मात्र साक्षर भएकाले गोरखापत्रको त्यति प्रभाव थिएन । जनतामा आफ्नो सूचना पुऱ्याउने उद्देश्यले २००५ सालमै सूचना विभाग पनि गठन गरिएको थियो (रेग्मी र खरेल २०५८ : ३८) ।

२००७ पछि भने नेपालभित्रैबाट निजी क्षेत्रका पत्रपत्रिका पनि प्रकाशन हुन थाले । २०१४ माघ २९ मा कृष्णप्रसाद चापागाईंको अध्यक्षतामा सञ्चार क्षेत्रलाई व्यवस्थित गर्नका लागि सुभावा दिन भनेर प्रेस कमिशन गठन गरियो । यसले २०१५ जेठ १९ मा आफ्नो प्रतिवेदन बुझायो । त्यस कमिशनले सरकारलाई नेपालमा प्रेस सल्लाहकार बोर्ड र समाचार समिति गठन गर्न सुभावा दिएको थियो । प्रेस सल्लाहकार बोर्डको काम सरकार र प्रेसको सम्बन्ध राम्रो बनाउने अनि सरकार र प्रेस दुवैलाई समय समयमा सुभावा दिने भन्ने थियो (चापागाईं २०४९ : ३७३) । यसैका आधारमा २०२४ सालमा प्रेस सल्लाहकार समिति गठन गरियो । २०२७ देखि यसलाई प्रेस काउन्सिल नेपाल भनियो (रेग्मी र खरेल २०५८ : १०३) । पञ्चायती व्यवस्थाको प्रारम्भसँगै २०१८ फागुन ७ मा त्यसभन्दा अघि निजी क्षेत्रबाट सञ्चालन हुँदै आएका सगरमाथा संवाद समिति र नेपाल संवाद समितिलाई राष्ट्रियकरण गरी राष्ट्रिय संवाद समिति गठन गरियो । राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना लागू हुनु अघिसम्म नेपालमा चलचित्र निर्माण गर्ने काम सूचना विभागले गर्थ्यो । २०१५ सालमा नै तत्कालीन प्रचारप्रसार विभागले डकुमेन्ट्री निर्माणका लागि एउटा शाखा स्थापना गर्‍यो (रेग्मी र खरेल २०५८ : ९६) ।

विकास के हो र के होइन भन्ने विषयमा विभिन्न व्यक्तिले विविध राय दिएका छन् । संसारका देशलाई विकसित र अल्पविकसित भनेर दोस्रो विश्वयुद्ध पछि नै छुट्ट्याउन थालिएको हो । सन् १९४९ जनवरी २० को आफ्नो भाषणमा अमेरिकी राष्ट्रपति ह्यारी ट्रुमनले संसारका आधाभन्दा बढी मानिसलाई पश्चिममा वैज्ञानिक उपलब्धि र औद्योगिक विकासको सहायताले विकास गर्ने भनेका थिए । त्यही दिनदेखि ती मानिसहरू अल्पविकसित मात्र बनेका थिएनन् उनीहरूले

आफ्नो पहिचान नै गुमाएका थिए। विकासका नाममा उनीहरूको पहिचान रसांस्कृतिक मान्यतामै प्रहार भएको थियो (इस्टेभा सन् १९९७: ७)। ट्रुचुमनभन्दा अघि पनि विकसित र अल्पविकसित भन्ने गरिन्थ्यो तर ट्रुचुमनको त्यो भाषणपछि अल्पविकसितको अवधारणाले मान्यता पायो र विकसित देशले अल्पविकसित देशलाई आधुनिकीकरण गर्न सहयोग गनुपर्ने धारणा स्थापित भयो। उनले खाद्य अभाव, रोग, आदिम र जमेको अर्थतन्त्रलाई अल्पविकसित देशको पर्यायको रूपमा मानेका थिए। उनकै अवधारणाअनुसार सन् १९५० र १९६० को दशकभरि समाजलाई आधुनिकीकरण गर्नु नै विकास हो भनेर बुझियो। अल्पविकसित देशले विकसित देशबाट सिक्नु पर्छ र विकसित देशले औद्योगीकरणमार्फत आफूलाई विकास गरेकाले अविकसित देशले पनि त्यही गर्नुपर्छ भन्ने सोच त्यस बेला थियो।

२०२८ सालसम्म नेपालमा भएका विकास प्रयासलाई ट्रुचुमनकै अवधारणाको नक्कलका रूपमा लिन सकिन्छ। यो विकास केन्द्रीकृत र राज्यनिर्देशित थियो (मेल्लकोटे र स्टिभ्स सन् २००१ : ७२)। नेपालमा राणाकालमै छिटपुट रूपमा विकासका प्रयास भएका थिए। त्यस बेला सरकारीस्तरबाट उद्योग, कलेज, अस्पताल आदि खोल्ने केही प्रयास भए। तैपनि राणाकालको सामाजिक र आर्थिक विकासको रेकर्ड राम्रो थिएन (ट्वेल्फ्टन २०५० : ७४)। प्रशासन संयन्त्र पनि जनतासँग कर उठाउनलाई नै बनाइएको थियो। २००७ फागुन ७ पछि शासन सत्तामा आएका राजा र राजनीतिक पार्टीले विदेशी सहायतामा विकासका विभिन्न पूर्वाधार निर्माणका प्रयास गरे। उदाहरणका लागि अमेरिकी सहयोग नियोग, युनाइटेड स्टेट्स इन्फर्मेसन सर्भिसले २००९ देखि २०१८ सालको बीचमा कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, ग्राम विकास योजना र नेपालको उद्योग, वाणिज्य तथा आन्तरिक यातायातका लागि आर्थिक र प्रशासनिक पूर्वाधारको निर्माणमा सघाउ पुऱ्याएको थियो (युनाइटेड स्टेट्स इन्फर्मेसन सर्भिस २०१८)। २००७ फागुनपछि नै भारत, चीन, तत्कालीन सोभियत सङ्घले पनि नेपालमा सहयोग दिन थालेका थिए।^२ नेपालमा २०१३ सालमा प्रथम पञ्चवर्षीय योजना लागू गरियो। यसले विकासका पूर्वाधार र जनशक्ति निर्माणमा जोड दिएको थियो। २०१७ पुस १ मा संसदीय व्यवस्था विघटन गरेका दिन तत्कालीन राजा महेन्द्रले आफ्नो सम्बोधनमा व्यक्तिगत र दलगत स्वार्थमा लागेर र देशको अवस्था नबुझी गरिएको आर्थिक

^२ सन् १९६२ सम्म नेपालमा भएको विदेशी सहायताको विश्लेषणका लागि हेर्नुहोस् (मिहाले सन् १९६५)।

विकासका कामले देशलाई अहित गरेको भन्दै प्रजातान्त्रिक सरकारले गरेका विकास प्रयासको आलोचना गरेका थिए (शाह २०२२[२०१७] : २४२) । प्रजातन्त्रभन्दा विकासलाई प्राथमिकता दिइनुपर्छ भन्ने पञ्चायती शासकको मान्यता थियो (खड्का सन् १९९४ : ५२-५३) । र, राजाले मात्र विकास कार्यको नेतृत्व गर्न सक्छन् भन्ने प्रचार पञ्चायती शासकले गरेका थिए । त्यस बेला विकास माथिबाट लादिएको हुन्थ्यो, सरकार र विदेशी दातृ निकायबाट । विकासलाई आधुनिकीकरणका रूपमा बुझिएकाले २००७ पछि नेपालमा आर्थिक विकासलाई जोड दिइयो । औद्योगीकरण र सहरीकरणमार्फत आर्थिक विकास गर्न सकिने सोचाइ राखिन्थ्यो त्यस बेला । ग्रामीण भेकका जनता आफ्नै काम कर्तव्य र व्यवहारका कारण गरिब भएकाले उनीहरूको व्यवहारमा परिवर्तन गरेर उनीहरूको विकास गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता आधुनिकीकरणले राख्छ । त्यस बेला विकासको प्रतिफल माथिल्लो वर्गबाट तल्लो वर्गमा पुग्ने कल्पना गरिन्थ्यो तर त्यस्तो कहीं पनि देखिएन ।

विकासको आधुनिकीकरणको परिभाषाले एसिया, मध्य पूर्व र ल्याटिन अमेरिकाका अल्पविकसित देशको समस्या प्राविधिक ठान्छ र यो प्राविधिकहरूले नै मिलाउन सक्ने समस्या हो भन्छ । यद्यपि यी देशहरूको समस्या राजनीतिक थियो (गुणशेखरा सन् १९८७) । राज्यको स्रोतमाथि नागरिकको समान पहुँचको प्रमुख मुद्दा थियो किनकि समाजमा विद्यमान असमानताले विकासमा बाधा पुऱ्याएको थियो । आधुनिकीकरणले समाजमा रहेका असमानतालाई यथावत् राख्न मद्दत पुऱ्याउने हुनाले (मिश्र सन् १९८५ : १८८ मा एक्टर उद्धृत) औद्योगीकरण र सहरीकरणको मोडल दिगो विकासका लागि बाधक भएको सिद्ध भइसकेको छ । त्यसैले अहिले विकासको मोडल फरकफरक हुन्छ भन्ने स्वीकारिएको हो । विकासले समाजमा रहेको असमानतालाई कम गर्न सहयोग गर्ने र विकास अभियानमा जनतालाई प्रत्यक्ष सहभागी गराउनुपर्ने आवाज अहिले बुलन्द छ । अहिले विकास प्रयासमा जनता स्वयंले समस्या औँल्याउने र निराकरणका उपाय निकाल्ने गरिन्छ । हुन त पञ्चायतमै पनि विकासमा जनतालाई सहभागी गराउने भनिन्थ्यो । तर सरकारी काममा बिनाज्यालादारी सहभागी गराउने मान्यता लिइन्थ्यो । त्यसले गर्दा जनसहभागिताको यो अवधारणामा जनतालाई विकास निर्माणमा उत्प्रेरित गर्नेभन्दा पनि जबर्जस्ती लडाउने उद्देश्य लिइएको प्रतीत हुन्थ्यो । २००७ देखि २०४६ सालसम्म नेपालमा विकास अवधारणाले विभिन्न जाति/जनजातिको पहिचान, अस्तित्व र आवश्यकतालाई बेवास्ता गरेको थियो । त्यसैले सन् २००२ मा गरिएको आदिवासी जनजातिको विकाससम्बन्धी अध्ययनमा २००७ सालदेखि पञ्चायतकालभरि नेपालमा भएका विभिन्न विकास प्रयासले

आदिवासी जनजातिको विनास गरेको बताइएको छ (सुब्बा र अरू सन् २००२ : ४५) ।

विकास के हो भन्ने प्रश्नको उत्तरले विकास सञ्चारको परिभाषा निक्योल गर्छ । विकास सञ्चारको अवधारणाको व्यापक प्रयोग पनि दोस्रो युद्धपछि नै भएको हो । हुन त कृषिका नयाँ प्रविधिको प्रचार गर्न र स्कूल शिक्षाका लागि रेडियोको प्रयोग यसअघि नै हुन थालेको थियो । माथि चर्चा गरिएको सन् १९४९ को ह्यारी ट्रुमनको भाषणको छाप त्यस बेलाको विकास सञ्चारको परिभाषामा देखिन्थ्यो । सन् १९५० र १९६० को दशकमा विकास सञ्चार पनि विकासको आधुनिकीकरणको अवधारणाबाट प्रेरित थियो । यसको स्पष्ट छाप सन् १९५८ मा अमेरिकी सञ्चारविद् डानियल लर्नरले लेखेको पुस्तक *द पासिड अफ ट्रेडिस्नल सोसाइटी : मोडर्नाइजिड द मिडिल इस्ट*मा देखिन्छ । उनका अनुसार मिडिल इस्टका देशलाई आधुनिकीकरण गर्न सञ्चारले सहयोग गर्न सक्छ र यो आधुनिकीकरण गर्ने मोडल पश्चिमी नै हुन्छ (लर्नर सन् १९६४[१९५८] : ४५) । उनले सञ्चारमाध्यमबाट विकासको सन्देश प्रचार गरेपछि विकास सञ्चार हुन्छ भन्ने विश्वास गरेका थिए । उनको यस विचारको समर्थन अन्तर्राष्ट्रिय संस्था युनेस्कोले पनि गरेको थियो । त्यसैले सन् १९६० को दशकदेखि नै युनेस्कोले राष्ट्रिय सञ्चारको विकास नभएको देशमा सञ्चारको विकास गर्न सुभावा दिन थाल्यो । यसैलाई ध्यान दिएर यस संस्थाले एक देशका लागि नभई नहुने राष्ट्रिय सञ्चारको सङ्ख्या तोकेको थियो ।

अमेरिकी सञ्चारविज्ञ विल्भर श्रामले पनि सञ्चारले विकास सञ्चारका लागि विकासशील देशले राष्ट्रिय र स्थानीय रेडियोको विकासमा पनि ध्यान दिन सुभावा दिएका थिए (श्राम सन् १९६४ : २६२) । विकास सञ्चारसम्बन्धी यो अवधारणाको आलोचना सन् १९७० कै दशकमा हुन थालेको थियो । यस अवधारणाले अल्पविकसित देशको सामाजिक असमानतालाई ध्यान नदिएको भन्ने आलोचना यसमाथि भएको थियो (गुणशेखरा सन् १९८७) । यस अवधारणाले समाजमा भएको विभेदलाई बेवास्ता गरेको आरोप लागेको थियो । व्यक्तिको रुचि, शैक्षिक अवस्था, आर्थिक अवस्था, सञ्चारमा पहुँच जस्ता विभिन्न तत्त्वहरू विकाससम्बन्धी सन्देशको प्रवाहमा महत्त्वपूर्ण हुने र तिनको कमी हुँदा विकास सन्देशमा बाधा उत्पन्न हुने मान्यता त्यस बेला पनि राखिन्थ्यो ।

विकास सञ्चारले समाज परिवर्तन गर्न सघाउँछ । तर समाज परिवर्तनको माध्यमका रूपमा २०२८ अघिसम्ममा नेपालमा भएको विकास सञ्चारले काम गर्न सकेन । समाजमा रहेको असमानतालाई घटाउन यसले मद्दत पुऱ्याएन ।

नेपालमा कहिलेदेखि विकास सञ्चार सुरु भयो भन्ने प्रश्नको प्रस्ट जवाफ दिन गाह्रो छ । राणाकालमा नेपाली भाषाको पत्रिका *गोरखापत्र*मा बाटो, नहर, पुल, धारा निर्माण जस्ता विकास कार्य र सामाजिक सुधारका समाचार प्रकाशित हुन्थ्यो (श्रेष्ठ ‘सम्भव’ र तमोट २०३२क, श्रेष्ठ ‘सम्भव’ र तमोट २०३२ख) । २००८ मै रेडियो नेपालको मुखपत्र *भुन्कार*मा पनि रेडियो मानव समाजको विकास लागि आवश्यक छ भन्ने उल्लेख गरिएको थियो (भुन्कार २००८) । अनि २०१३ सालदेखि सुरु भएको नेपालको पञ्चवर्षीय योजनामा पनि विकासका प्रयासको प्रचारका लागि सञ्चारको प्रयोग गर्नुपर्ने उल्लेख थियो । २०१९ सालमा लागू गरिएको दोस्रो योजनामा त प्रस्टै लेखिएको थियो :

विकासको काममा सर्वसाधारण जनताको सक्रिय सहयोग लिन र जनतालाई विकासपट्टि जागरुक तुल्याउनमा प्रचार कार्यक्रमको ठूलो हात छ । जनताका लागि यथाशक्य चाँडै कुनै खास विषयबारे सजिलो तरीकाले बोध गराउन पर्चा, पोष्टर, फिल्म, रेडियो, जस्तो उपयुक्त माध्यम अरू छैन (श्री ५ को सरकार २०१९ : १३२) ।

यस्तो योजनाअनुसार विकास सञ्चारका प्रयत्नहरू भए पनि विकास सञ्चारको अभ्यास एकतर्फी थियो । अर्थात् सञ्चारबाट प्रचार गर्नासाथ विकास सञ्चार भइहाल्ने मान्यता त्यस बेला थियो । तत्कालीन व्यवस्थाको एकभाषा नीतिले पनि यसमा बाधा गरेको हुनुपर्छ । २०२८ सालअगाडि सञ्चारसम्बन्धी छुट्टै कुनै योजना बनेको थिएन । सञ्चारलाई पञ्चवर्षीय/त्रिवर्षीय आर्थिक योजनाभित्र थोरै मात्र समावेश गरिन्थ्यो । त्यसैले २०२८ मा ल्याइएको सञ्चार सेवा योजना नेपालको सञ्चार क्षेत्रलाई समेटेर तर्जुमा गरिएको पहिलो महत्त्वपूर्ण दस्तावेज थियो ।

सञ्चार योजना र राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना २०२८ निर्माण प्रक्रिया युनेस्को, इस्ट वेस्ट सेन्टर र एसियन मिडिया इन्फरमेसन एण्ड कम्युनिकेसन सेन्टर (एमिक) नै संसारभरि विकास सञ्चारको अवधारणा फैलाउने संस्था हुन् (इमेरे सन् १९७९) । २०२८ मा नेपालमा लागू गरिएको राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजनालाई पनि यही अन्तर्राष्ट्रिय अभियानको एक कडीका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । सन् १९६० को दशकमै युनेस्कोले सञ्चारसम्बन्धी योजना बनाउन सबै देशलाई सुझाव दिएको थियो । सञ्चारविद् विल्भर श्राम (सन् १९६४) ले लेखेको पुस्तक *मास मिडिया एण्ड नेसनल डेभलपमेन्ट*मा यसबारे स्पष्टसँग उल्लेख गरिएको छ । यो पुस्तक सन् १९६० देखि १९६२ सम्म विकासशील देशको सञ्चारको अवस्था

बुभन युनेस्कोले विभिन्न तीन ठाउँमा गरेको सर्वेक्षणको आधारमा तयार गरिएको थियो । युनेस्कोले त्यस बेला विभिन्न देशमा राष्ट्रिय सञ्चारको अवस्था बुभने काम गरेको थियो । सञ्चार योजनाको तीन चरणको उल्लेख यस पुस्तकमा गरिएको छ— सबै सञ्चार संस्थाको वस्तुस्थिति बुभने, प्राथमिकता तोक्ने र मूल्याङ्कन गर्ने । सन् १९६० कै दशकमा युनेस्कोले विभिन्न ठाउँमा गरेको सञ्चारसम्बन्धी सभा सम्मेलनमा यस्तो योजना युनेस्कोले बनाउनुपर्ने सुझाव आएको थियो । तर श्रामले भने सञ्चार योजना प्रत्येक राष्ट्रले आफैले निर्माण गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरे । श्रामका अनुसार योजना आयोग र मन्त्रालयले यो योजना तयार गर्न सक्छन् तर यसरी योजना बनाउँदा सरकारी र निजी क्षेत्र अनि शिक्षा, कृषि, स्वास्थ्य र सामुदायिक विकाससम्बन्धी मन्त्रालयलाई संलग्न गर्न आवश्यक छ (श्राम सन् १९६४ : २०९-११) । श्रामले अल्पविकसित देश आफैले सञ्चार योजना बनाउनुपर्छ भनेकोमा अर्का सञ्चारविद् एन्क लिन्डेन समस्या देख्छन् । लिन्डेनका अनुसार अल्पविकसित देशको सञ्चार केही जात वा वर्गको हातमा हुन्छ जसका कारण शासकले आफ्नो स्वार्थ पूर्तिका लागि सञ्चार योजना बनाउँछ । यस्ता सञ्चार योजनाले समाजमा रहेका असमानतालाई यथावत नै राख्छ (लिन्डेन सन् १९९९ : १७१) । अर्का अमेरिकी सञ्चारविद् हर्वट सिलर राष्ट्रिय सञ्चार नीति सामाजिक र सांस्कृतिक प्रभुत्वको विरोधमा गरिने सङ्घर्षको रूपमा लिन्छन् । यसको निर्माणमा सम्पूर्ण जनता सहभागी हुन उनले आवश्यक देखेका थिए (सर्भेज सन् १९९९ : १४७ मा सिलर उद्धृत) ।

नेपालमा सञ्चार योजनाबारे बहसको सुरुआतको कुरा गर्दा सूचना विभाग र युनेस्कोका निमित्त नेपाल राष्ट्रिय आयोग^३ को सहआयोजनामा २०२४ मङ्सिर १५-पुस १५ सम्म भएको सार्वजनिक सञ्चार विषयक गोष्ठी तथा प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई लिन सकिन्छ । त्यस गोष्ठीमा युनेस्कोको तर्फबाट गाय मार्सेलस रोप्पाले अन्तर्वार्ता, सम्पादन, लेखनसम्बन्धी तालिम पनि दिएका थिए । त्यस कार्यक्रममा सञ्चारले विकासका लागि खेल्नसक्ने भूमिका बारेमा पनि चर्चा गरिएको थियो । यसका साथै २०२४ सालमा सरकारले ल्याएको गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान^४ मा सञ्चारले सहयोग गर्न सक्ने बारेमा पनि सो कार्यक्रममा छलफल भएको थियो (खत्री सन् १९७६ : १००) । त्यस कार्यक्रमले अन्तिममा

^३ सन् १९५३ मा नेपालले युनेस्कोको सदस्यता लिएको थियो । युनेस्कोका कामसम्बन्धी नेपाली सरकारलाई सल्लाह सुझाव दिन सन् १९५४ मै युनेस्कोका निमित्त नेपाल राष्ट्रिय आयोग गठन गरियो ।

^४ यो अभियानको उद्देश्य राजनीतिक नेतृत्वलाई गाउँमुखी हुन प्रेरित गर्नु र गाउँको विकासमा लाग्न आह्वान गर्नु थियो (बुडामगर २०६१ : २७९) ।

चार ओटा सुभाब दिएको थियो । पहिलो सुभाब नेपालमा सञ्चारसम्बन्धी योजनाको आवश्यकताबारे थियो । सुभाब यसप्रकार थियो :

सार्वजनिक सञ्चारको क्षेत्रमा भइरहेको सबै गतिविधिहरूको राष्ट्रिय स्तरमा पर्याप्त योजना, समन्वय र मूल्याङ्कन गर्ने प्रचलन ल्याउनु पर्छ, यस दिशामा एक विकास योजनाको तर्जुमा हुनु पर्दछ र सो योजना विभिन्न चरणमा कार्यान्वयनका निमित्त एक निकायको स्थापना गरिनु पर्दछ (खत्री २०३२क : ७०) ।

युनेस्कोका निमित्त नेपाल राष्ट्रिय आयोगका तत्कालीन सल्लाहकार डिल्लीराज उप्रेतीले त्यस गोष्ठीमा चौथो पञ्चवर्षीय योजना (२०२७-२०३२) मा नै सञ्चारसम्बन्धी बृहत् योजना ल्याइनुपर्ने विचार व्यक्त गरेका थिए । यस कार्यक्रमको प्रतिवेदन युनेस्कोलाई बुझाउने क्रममा रोप्पाले सञ्चारसम्बन्धी तालिम र योजनामा जोड दिएका थिए । यसका लागि युनेस्कोको मास कम्युनिकेसन प्लानिङ एण्ड ट्रेनिङ प्रोजेक्टमार्फत नेपाललाई दुई वर्षका लागि सहयोग गर्न सुभाब दिइएको थियो (रोप्पा सन् १९६९) । तर २०२८ को सञ्चार योजना निर्माण गर्ने कार्यदलका सदस्यले यस योजना बनाउँदा युनेस्कोले केही पनि सहयोग नगरेको जानकारी दिएका छन् । २०२४ सालमा भएको त्यस तालिमको सुभाबले सरकारलाई सञ्चार योजनाबारे सोच प्रेरित गरेको हुनु पर्दछ ।

तत्कालीन राजा महेन्द्रले २०१७ पुस १ देखि नै आफ्नो व्यवस्थाको प्रचारका लागि कुनै न कुनै रूपमा सञ्चारमाध्यम प्रयोग गर्दै आएका थिए । तत्कालीन युवराज वीरेन्द्र विदेश अध्ययनको सिलसिलामा २०२४ वैशाख ५ देखि १८ महिना जापानको टोकियो इम्पेरियल विश्वविद्यालय र अमेरिकाको हार्वर्ड विश्वविद्यालय गएका थिए । उनी २०२५ आश्विन २२ गते काठमाडौँ फर्के (थपलिया र पाण्डेय २०३० : २६-२७) । विदेशमा अध्ययन गरेर फर्केका तत्कालीन युवराज वीरेन्द्रलाई शासन र प्रशासनबारे तालिम दिन तत्कालीन राजा महेन्द्रले जाँचबुझ केन्द्र गठन गरेका थिए । त्यस केन्द्रमा पढेलेखेका युवा, अनि प्रशासनका व्यक्तिलाई नियुक्त गरिन्थ्यो । यसले राष्ट्रिय संस्थाको पुनर्संरचना गर्न र देशलाई आवश्यक नीतियोजना निर्माण गर्थ्यो (रोज र स्कोल्ज सन् १९८० : ५८) । २०२८ को सञ्चार योजना राजदरबारअन्तर्गत रहेको त्यही जाँचबुझ केन्द्रले बनाएको थियो । यो केन्द्र खोल्नेबारे २०२७ पुस १ को राजा महेन्द्रको सम्बोधनमा जानकारी दिइएको छ । यसअनुसार देशमा ऐन नियम भए पनि त्यसको पालना नहुँदा प्रशासनमा दक्षता ल्याउन र जनतालाई कमजोर प्रशासनबाट पर्न सक्ने

मर्कालाई हटाउन यो केन्द्र खोल्न लागिएको थियो (गोरखापत्र २०२७ : ५) । यस केन्द्रको काम र कर्तव्यअन्तर्गतको बुँदा 'क' मा भनिएको थियो :

प्रशासनिक लापरवाही, कानुन-नियम विरुद्ध गरिएको निर्णय, ढिला-सुस्ती, भ्रष्टाचार, पनपक्ष र कर्मचारीको दक्षताको कमीबाट आइपरेको पीर-मर्काहरूमा जाँचबुझ गर्दै अधिराज्यमा दैनिक प्रशासन कुन किसिमले चलिरहेछ त्यसको अध्ययन, अन्वेषण तथा मूल्याङ्कन गर्ने (श्री ५ को सरकार २०२७ : २) ।

२०२७ पुस २७ देखि काम सुरु गरेको यस केन्द्रले तत्कालीन युवराज वीरेन्द्रको निगरानीमा र राजा महेन्द्रको पूर्ण वफादारीमा काम गर्नुपर्थ्यो । त्यसैले यस योजनाको श्रेय वीरेन्द्रलाई दिइयो भने 'विकासको लागि सञ्चार' भन्ने नारालाई उनकै 'महावाणी' का रूपमा प्रचार गरियो (स्व. श्री ५ वीरेन्द्र : सम्भन्ना र श्रद्धाञ्जली स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति २०५९ : १९) । तर यस योजनाका लागि भनेर विभिन्न क्षेत्रबाट तीनजना व्यक्ति लिइएका थिए— डा. जगदीश शर्मा, मनोरञ्जन जोशी र विष्णुगोपाल रिसाल । यिनीहरूको चर्चा गर्न अमेरिकाको बर्कलेदेखि अङ्ग्रेजी दैनिक पत्रिका *द राइजिङ नेपाल* अनि प्रशासन मन्त्रालयको यात्रा गर्न आवश्यक छ ।

सन् १९६८ मा अमेरिकाको बर्कलेमा तत्कालीन युवराज वीरेन्द्रको भेट डा. जगदीश शर्मासँग भएको थियो ।^५ त्यस भेटमा वीरेन्द्रले नेपालमा गएर काम गर्नुपर्ने सुझाव दिएका थिए । आफ्नो पढाइ सिध्याएर शर्मा नेपाल फर्कने तरखरमा थिए । त्यस बेला शर्मा अमेरिकाको युनिभर्सिटी अफ पेन्सिलभेनियाबाट राजनीतिशास्त्रमा विद्यावारिधि गरिरहेका थिए । उनको विषय अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध थियो । उनले युनिभर्सिटी अफ क्यालिफोर्नियाको इन्स्टिच्यूट अफ इन्टरनेसनल स्टडिज र इस्ट वेस्ट सेन्टरको इन्स्टिच्यूट अफ एडभान्स्ड स्टडिजमा अनुसन्धाताको रूपमा पनि काम गरेका थिए । सन् १९६३ देखि सन् १९६८ सम्म इस्ट वेस्ट सेन्टरमा काम गर्दा विकास सञ्चारसम्बन्धी त्यहाँ भएका सभा सम्मेलनमा उनले भाग लिएका थिए । सन् १९६७ मा भएको विकास सञ्चारसम्बन्धी सम्मेलनमा उनले डचानियल लर्नर, विल्भर श्रामसँग जमेर वादविवाद गरेका थिए । यस सम्मेलनमा प्रस्तुत कार्यपत्र किताबका रूपमा आएको थियो (लर्नर र श्राम सन् १९६७) । नेपालमा फर्केपछि उनी सूचना तथा प्रसार मन्त्रालयमा सहसचिवमा

^५ यो अनुच्छेद शर्मासँग २०६५ असार १८ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित छ ।

कार्यरत रहँदा उनलाई जाँचबुझ केन्द्रमा खटाइयो। त्यस योजनाको सैद्धान्तिक पक्षको जिम्मा उनकै थियो। उनी राजनीतिशास्त्री कार्ल डोइचका सञ्चारसम्बन्धी पुस्तक— *द नर्भर्स अफ गभर्मेन्ट र नेस्नलिज्म एण्ड कम्युनिकेसन*बाट बढी प्रभावित थिए। त्यस बेला समाजशास्त्रमा चलेको स्ट्रक्चरल फङ्सनलिज्मबाट पनि उनी प्रभावित थिए। सो अवधारणाले हरेक संरचनाको आ-आफ्नै कार्य हुने तर्क गर्छ। उनी त्यस योजना निर्माण कार्यदलका प्रमुख थिए भने योजना लागू भएपछि शाही नेपाल चलचित्र संस्थानका प्रमुख बनाइए।

मनोरञ्जन जोशीले सन् १९६१ मा कलकत्ताको जदभपुर युनिभर्सिटीबाट अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा स्नातकोत्तर गरेका थिए।^{१६} २०२२ मा अङ्ग्रेजी पत्रिका *द राइजिङ्ग नेपाल* सुरु भएपछि उनी सह-सम्पादकमा नियुक्त भए। उनले नेपालको राजनीति र अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिसम्बन्धी रिपोर्टिङ गरेका थिए। जोशीले कुराकानीमा बताएअनुसार उनले राष्ट्रको हितलाई ध्यान दिएर रिपोर्टिङ गरेकाले राजा महेन्द्रको नजरमा आएका थिए। त्यही कारणले उनलाई जाँचबुझ केन्द्रमा खटाइएको थियो। त्यस कार्यदलमा सञ्चार संस्थामा काम गरेका उनी एकजना मात्रै थिए। पाँच वर्ष सञ्चार संस्थामा काम गरेको अनुभवका आधारमा उनको जिम्मा सञ्चार संस्थामा के गर्न सम्भव छ भन्ने खोजी गर्नु थियो। योजना निर्माण प्रक्रियापछि उनी *द राइजिङ्ग नेपाल*मै फर्किए।

शर्मा र जोशीमा नभएको प्रशासनको ज्ञानका लागि दुई महिनापछि विष्णुगोपाल रिसाललाई त्यस कार्यदलमा ल्याइयो।^{१७} त्यस बेला उनी प्रशासन मन्त्रालयमा उपसचिव थिए। यस मन्त्रालयबाट उनलाई जाँचबुझ केन्द्रमा खटाइएका थियो। प्रशासनसम्बन्धी उनकै ज्ञानका कारण यस योजनाले सरकारी सञ्चार संस्थाको संरचनालाई विभिन्न विभागमा बाँडेको थियो। त्यहाँ आवश्यक भएका कर्मचारीको विवरण पनि यस योजनामा दिइएको छ। यसका साथै कर्मचारीलाई दक्ष बनाउन हरेक संस्थामा तालिमको व्यवस्था गर्न पनि सुझाव दिइएको छ। योजनाको निर्माण गरिसकेपछि उनी प्रशासन मन्त्रालयमै फर्केका थिए।

यी तीन व्यक्तिको दक्षताको छाप यस योजनामा देखिन्छ। यस योजनाले तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाको पक्षमा सञ्चार प्रणालीको निर्माण गर्ने वातावरण बनाएको थियो। सरकारी सञ्चारमाध्यमलाई आधुनिकीकरण गर्ने र यिनीहरूमा आवश्यक कर्मचारीलाई दक्ष बनाउने उद्देश्य यस योजनाको थियो। त्यसैले

^{१६} यो अनुच्छेद २०६५ भाद्र ४ मा मनोरञ्जन जोशीसँग गरिएको कुराकानी आधारित छ।

^{१७} यो अनुच्छेद २०६५ भाद्र ५ मा विष्णुगोपाल रिसालसँग गरिएको कुराकानीमा आधारित छ।

राजनीतिक सिद्धान्त, सञ्चारको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्ष अनि सञ्चारको प्रशासनको मिश्रण हो २०२८ को सञ्चार योजना । यही नै पञ्चायतमा लागू गरिएको विकासको लागि सञ्चारको मूल आधार हो । यस योजना निर्माण क्रममा राजदरबारका सचिवहरूले पनि सहयोग गरेका थिए । यस कार्यदललाई विकासकै लागि सञ्चार कसरी प्रयोग गर्ने विषयमा योजना बनाउन भनिएको थिएन । त्यस बेला सञ्चारसम्बन्धी नीति, कार्यक्रम र योजना बनाउने निर्देशन मात्र भएको थियो । कार्यदलले समय समयमा युवराज वीरेन्द्रलाई आफूले गरिरहेको कामबारे जानकारी दिनुपर्थ्यो । दरबारको मातहतमा रहेर काम गर्न सजिलो थिएन । सबै कुरामा युवराजको चित्त बुझाउनुपर्थ्यो । भेट भएका बेला चित्त नबुझेका ठाउँमा कार्यदलका सदस्यले जवाफ दिनुपर्ने हुन्थ्यो । कहिलेकाहीं युवराजसँग भेट नहुँदा हप्तादिन पनि कर्नुपर्थ्यो । केही विचार आउँदा युवराजको स्वीकृति नलिई काम गर्दा सबै काम विग्रिने सम्भावना थियो ।^५

लामो बहस र छलफलपछि सञ्चार के को लागि भन्ने प्रश्नमा विकासका लागि भन्ने उत्तर आएको थियो । यही विचार अँगाली सुरुमा ड्राफ्ट बुझाइएको थियो : कम्युनिकेसन स्ट्रटेजी फर डेभलपमेन्ट अफ नेपाल (Communication Strategy for Development of Nepal) । नाराका रूपमा यो लामो भएकाले सजिलोका लागि Communications for Development र नेपालीमा विकासको लागि सञ्चार भनिएको थियो ।^६ राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना २०२८ को आवश्यकता दरबारले देखेको थियो र आफ्नो आवश्यकताअनुसार नै विशेषज्ञ नियुक्त गरिएका थिए । सञ्चारविद् हर्बर्ट सिलर र एन्क लिन्डेनका आँखाबाट हेर्ने हो भने राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजनामा जनताको अपनत्व थिएन । यो पञ्चायत सरकारद्वारा नेपाली जनतामाथि लादिएको थियो । तर त्यस बेलाको दरबारले नेपाललाई विकासको आधुनिकीकरणको अवधारणाअनुसार परिवर्तन गरिरहेको थियो । त्यसैले यस योजनाको अन्तर्वस्तुमा देशमा सञ्चारको विकास गर्ने, सञ्चारलाई विकासका लागि प्रयोग गर्ने र तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थालाई टिकाउने उद्देश्य प्रस्ट देखिन्छ ।

योजनाको अन्तर्वस्तु विश्लेषण

समाजको समग्र विकासमा सञ्चारमाध्यमले भूमिका खेल्न सक्छ । तर सञ्चारमाध्यममा आर्थिक तथा मानवीय स्रोत सीमित छन् । समाजमा विकासको

^५ २०६५ भाद्र ५ मा विष्णुगोपाल रिसालसँग गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^६ यो अनुच्छेद २०६५ भाद्र ४ मा मनोरञ्जन जोशीसँग गरिएको कुराकानी आधारित छ ।

निश्चित उद्देश्य लिएर यी सीमित स्रोतको अधिकतम सदुपयोग गर्न सञ्चार योजना बनाइन्छ जुन लामो वा छोटो अवधिका लागि हुन्छ (हानकक सन् १९८१)। नेपालमा राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना तयार पार्नुका कारणबारे भनिएको थियो, “श्री ५ महाराजाधिराजबाट सूचना तथा प्रसार मन्त्रालय र सम्बन्धित संस्थाहरूको एक उद्देश्यअनुरूप नीति एवं योजना बनाउनु भन्ने हुकुम बक्सबमोजिम कार्यवाही भई तयार गरिएको योजना” (श्री ५ को सरकार २०२८)। सूचना तथा प्रसार मन्त्रालयभन्दा अघि यसलाई प्रचार प्रसार मन्त्रालय भनिन्थ्यो। यस योजनाले मन्त्रालयको नाम परिवर्तन गरेर सञ्चार मन्त्रालय राखेको थियो। सूचनाभन्दा सञ्चार बृहत् हुने र प्रचारले प्रोपगाण्डा बुझाउने भएकाले यस्तो गरिएको थियो। यति मात्र होइन योजना लागू हुनुअगाडि यस मन्त्रालयअन्तर्गत नभएको हुलाक सेवा विभाग र दूरसञ्चार समितिलाई पनि यस मन्त्रालयअन्तर्गत राखेको थियो। यी दुवै संस्था यसअघि निर्माण, सञ्चार तथा यातायात मन्त्रालयमा थिए। यसरी यस योजनाले सञ्चारको हाडवेयर र सफ्टवेयरलाई एकै ठाउँमा ल्याई सञ्चार मन्त्रालयको क्षेत्रलाई बढाएको थियो। यसले सरकारी सञ्चारमाध्यमलाई आधुनिकीकरण गर्ने र यिनीहरूलाई देश विकासमा लगाउने बाटो देखाएको थियो। साथै सञ्चारमाध्यमले तत्कालीन व्यवस्थाको विरोध गर्न नदिने उपायको खोजी पनि यस योजनाले गरेको थियो। अबका खण्डमा यही तीन पक्षको चर्चा गरिएको छ।

सरकारी र पञ्चायत समर्थित सञ्चारमाध्यममा केन्द्रित विकास

विकासशील देशमा सञ्चारमाध्यमको विकास गर्दा धेरै समस्या र चुनौती भेल्लुपर्छ। मुख्य चुनौती भने आर्थिक स्रोत, आवश्यक जनशक्ति र प्रविधिको हुन्छ र यो सरकारी वा निजी दुवै सञ्चारमाध्यममा लागू हुन्छ। तर यस योजनाले सरकारी र पञ्चायत समर्थित सञ्चारमाध्यमको विकासमा जोड दिएको थियो। २०२८ सालको योजनाको मुख्य लक्ष्य तत्कालीन सूचना तथा प्रसार मन्त्रालयलाई सुदृढ गर्ने उपाय खोज्नु थियो। त्यसैले यो राष्ट्रिय सरकारी सञ्चारमाध्यममा केन्द्रित थियो। तैपनि यसले निजी पत्रपत्रिकाको विकास गर्ने केही संयन्त्र र चलनमा पनि ध्यान दिएको थियो। यस योजनाले राष्ट्रिय सञ्चार संस्थाको विकास गर्ने नीति र कार्यक्रम बनाएको थियो। यसले यी संस्थालाई संस्थागत गर्न प्रविधि, जनशक्ति, सञ्चारका सामग्रीको विकासका उपाय खोजेको थियो। त्यसैले प्रस्तावित सञ्चार मन्त्रालयको काम नै सञ्चार सेवाको आधुनिकीकरण तथा विकासको लागि आवश्यक नीति बनाउनु थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : १९)।

सरकारी सञ्चार संस्थाको आधुनिकीकरण

राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना २०२८ ले सञ्चार मन्त्रालयको मातहतमा रहेका राष्ट्रिय सञ्चारसम्बन्धी संस्थाको आधुनिकीकरण गर्न खोजेको थियो (खत्री २०३२ख : ५५)। आधुनिकीकरणको एउटा पक्ष समाजका विभिन्न तह र तप्काका व्यक्ति/संस्थाको जिम्मेवारी स्पष्ट हुनु हो। यस योजनाले राष्ट्रिय सञ्चार संस्थाको कामलाई विशिष्टीकरण गरेको थियो। त्यस बेला सूचना तथा प्रसार मन्त्रालय हुँदा सूचना र प्रसार विभाग थिए। सूचना विभागको जिम्मेवारी धेरै थियो जसले गर्दा यस विभागका काम राम्ररी भइरहेको थिएन। यसबारेमा योजनामा भनिएको पनि छ :

यति धेरै र विभिन्न प्रकारका काम एउटै विभागले गर्नुपरेको खास कारण योजना एवं नीतिको अभाव हो भन्ने कुरामा दुई मत हुन सक्दैन। धेरै र विभिन्न क्षेत्रमा सूचना विभागले काम गर्नुपरेबाट नै होला, यस विभागको काम कुनै क्षेत्रमा पनि सन्तोषप्रद नदेखिएको। धेरैतिरको काम एउटै विभागले गर्नुपर्दा, कतैतिर पनि दृष्टि नपुग्नु स्वाभाविक हो। तर, दृष्टि पुऱ्याउन नसकेपछि नियन्त्रण नहुने, नियन्त्रण नभएपछि प्रशासनमा ढिलासुस्ती आउने, ढिलासुस्ती आएपछि आर्थिक प्रशासन खुकुलो हुने, आर्थिक प्रशासन खुकुलो भएपछि अनियमित खर्च हुने, अनियमित खर्च हुन थालेपछि भ्रष्टाचारको पहिलो चरण सुरु हुने प्रक्रिया स्वयंसिद्ध छ (श्री ५ को सरकार २०२८ : ११)।

यसै ढिलासुस्तीलाई कम गर्न यस योजनामा सबै राष्ट्रिय सञ्चारका संस्थालाई शाखा र विभागमा विभाजन गरी काम सुम्पिएको थियो। यस योजनामा सबै संस्थाको उद्देश्य, नीति, योजना, सङ्गठन स्पष्ट दिइएको थियो। विभिन्न संस्थालाई दिइएका काम राम्ररी भए नभएको बारेमा सञ्चारसम्बन्धी सबै संस्थाका मुख्य व्यक्ति रहेको समन्वय परिषद्को व्यवस्था गरिएको थियो। यो परिषद्को बैठक कम्तीमा महिनाको एक चोटि हुने भनिएको थियो। त्यस्तै संस्थामा परिआउने समस्यालाई विचार गरी आवश्यक नीति, नियम बनाउन रेडियो नेपाल र हुलाक सेवा विभागमा सल्लाहकार मण्डलको व्यवस्था गरिएको थियो। यसअनुसार रेडियो नेपालको सात सदस्यीय सल्लाहकार मण्डलमा सञ्चार मन्त्रालयका सचिव, रेडियो नेपालकै महानिर्देशक र सञ्चार, शिक्षा, कृषि र स्वास्थ्यका क्षेत्रबाट पाँच जना सदस्य रहने व्यवस्था थियो। हुलाक सेवा विभागमा पनि सञ्चार मन्त्रालय, संस्थाको महानिर्देशक र सञ्चार क्षेत्रका अरू तीन जना गरी पाँच सदस्यीय सल्लाहकार मण्डलको व्यवस्था गरिएको थियो। यति मात्र होइन

त्यस बेला सूचना विभागले गरिआएको चलचित्र निर्माणको काम गर्न एउटा नयाँ संस्था शाही नेपाल चलचित्र संस्थानको व्यवस्था नै यस योजनाले गरेको थियो । नेपालमा टेलिभिजन २०४१ मा मात्र सुरु भएको हो तर यस योजनामा नेपालमा टेलिभिजन ल्याउन के गर्न सकिन्छ भन्ने अध्ययन गर्ने जिम्मा रेडियो नेपाललाई दिइएको थियो ।

सञ्चारसम्बन्धी सरकारी संस्थामा आवश्यक मेसिन थपेर र उनीहरूको कर्मचारीलाई दक्ष बनाएर यस योजनाले यी संस्थालाई आधुनिक र संस्थागत बनाउन खोजेको थियो । राससको शैली र शब्दावलीमा एकरूपता बनाउन एउटा शैली निर्देशिका (स्टाइल गाइड) बनाई सबै अञ्चलका संवाददातालाई पठाउनुपर्ने र समाचारमा गल्ती नहोस् भनेर एकभन्दा बढी व्यक्तिले समाचार पढेको हुनुपर्ने व्यवस्था गर्नु पनि संस्थागत गर्ने प्रयास थिए (श्री ५ को सरकार २०२८ : ७४) । अनि रेडियो नेपालमा रहेका गीतको रेकर्ड राम्ररी राख्नु र रेडियो नेपालबाहिरका व्यक्तिसँग काम गर्दा करार गर्ने व्यवस्था गर्नु पनि रेडियो नेपालको कामलाई संस्थागत गर्न खोजिएका उदाहरण हुन् ।

सरकारी सञ्चार संस्थाको भौतिक पूर्वाधारको विकास

यस योजनाले अत्यावश्यक पूर्वाधारको अभावमा पनि जेनतेन काम गरिएका संस्थामा त्यस्तो पूर्वाधार पुऱ्याउन आवश्यक देखेको थियो । उदाहरणका रूपमा त्यस बेला गोरखापत्र संस्थानले दैनिक पत्रिका *गोरखापत्र*, *द राइजिङ नेपाल* र मासिक *मधुपर्क*, *द नेपालिज् पर्सपेक्टीभ* प्रकाशन गर्थ्यो । तर यसको न आफ्नै भवन थियो न त छापाखाना नै । यो सरकारको छापाखानाको भवनमा बसिरहेको थियो । अनि संस्थानको प्रकाशन छाप्ने काम सरकारको छापाखानाले निःशुल्क गरिरहेको थियो । तर यस छापाखानामा सरकारका अरू प्रकाशन पनि छापिन्थ्यो जसले गर्दा गोरखापत्र संस्थानका प्रकाशनलाई प्रभावित पारेको थियो । यस वारेमा योजनामा भनिएको थियो :

धान्न सक्नेभन्दा बढी बोझ बोक्नुपर्दा, संस्थानका सामग्रीको अतिरिक्त बजेट, गजेट, पुस्तकपुस्तिका तथा श्री ५ को सरकारको आवश्यकताबमोजिम हुने अन्य प्रकाशनका काम भ्याउन गाह्रो परेको देखिन्छ । कार्यबोझ यसरी बढेपछि गोरखापत्र तथा दि राइजिङ नेपाल जस्ता दैनिक पत्रपत्रिकाहरूको तुरुन्तातुरुन्तै गर्नुपर्ने मुद्रणकार्यमा अशुद्धि देखिनु अस्वाभाविक कुरो होइन । यसमा हाकिम तथा कर्मचारीको मात्रै दोष देखिदैन । धान्न सक्नेभन्दा बढी बोझ लदाइदिएको बोझ बोक्नका लागि गरिदिनुपर्ने आवश्यक

बन्दोबस्त नगरिदिने पदाधिकारीको पनि प्रार्थामक दोष देखिन्छ (श्री ५ को सरकार २०२८ : १५) ।

यस्तै सूचना विभागमा रहेको टेलिप्रिन्टर र यससम्बन्धी प्राविधिक कर्मचारीलाई पनि राससमा लैजाने व्यस्था पनि यस योजनाले गरेको थियो । राससको समाचार त्यस बेला सबै सरकारी सञ्चारमाध्यम र निजी पत्रपत्रिकाले उपयोग गर्थे । अनि सबै अन्तर्राष्ट्रिय समाचार पनि राससमार्फत नेपालमा आउँथे । यस्तै सरकारी सञ्चार संस्थालाई काम गर्ने राम्रो वातावरण पनि यस योजनाले बनाएको थियो । हुलाक सेवा विभागको काम सजिलो पार्ने उद्देश्यले सडक गल्लीको नामाकरण र घर नम्बरको आवश्यकतालाई योजनामा औँल्याइएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ४२) । अनि राष्ट्रिय नाचघर र त्यसमा रहेका उपकरण सबै सांस्कृतिक संस्थानलाई दिने मात्र होइन नाचघरमा ढलको प्रबन्ध नहुँदा पानी पस्ने समस्यालाई निराकरण गर्न र नाचघरमा कार्यक्रम प्रदर्शनीका लागि आवश्यक ध्वनि र प्रकाशको व्यवस्था गर्ने सोच यस योजनामा थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ७७) ।

सरकारी सञ्चार संस्थाका कर्मचारीको विकास

यस योजनाले यी सञ्चारमाध्यमका सफ्टवेयर- कर्मचारी र सामग्री दुवैलाई अझ विकास गर्ने सोच बनाएको थियो । कर्मचारीको दक्षताले पनि सञ्चार संस्थाको कार्यमा असर पार्छ । त्यस बेला धेरै सञ्चार संस्थामा दक्ष जनशक्तिको अभाव थियो । त्यसैले स्वदेश र विदेशमा तालिम दिन आवश्यक थियो । शाही नेपाल चलचित्र संस्थान र हुलाक सेवा विभागको कर्मचारीलाई विदेशबाट तालिम लिने व्यवस्था पनि गरिएको थियो । हुलाक सेवा विभागमा यस्तो तालिम लिएर फर्केपछि बढुवा भएमा ७ वर्षसम्म उक्त कर्मचारीलाई अरू विभागमा सरुवा नगर्ने र बढुवा नभएमा पाँच वर्ष अन्त सरुवा नहुने व्यवस्था पनि यस योजनाले गरेको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ४५) । यस व्यवस्थाले दक्ष कर्मचारीलाई हुलाक विभागमै राखिराख्न सघाउँथ्यो । त्यस्तै शाही नेपाली चलचित्र संस्थानमा पनि नेपालीलाई विदेशमा तालिम लिन पठाउने र उनीहरू नफर्केसम्म सकेसम्म विदेशी सहायता वा स्वदेशी खर्चमा विदेशबाट दक्ष जनशक्ति नेपाल ल्याउने व्यवस्था पनि गरिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ६६) । यसभन्दा अघि फिल्मको काम गर्ने सानो समूह सूचना विभागमा थियो जसलाई शाही नेपाल चलचित्र संस्थानमा लगिएको थियो । यो संस्थान यही

योजनाले निर्माण गरेको थियो । तर यसमा दक्ष जनशक्तिको अभाव थियो । त्यसैले तालिमको व्यवस्था गरिएको थियो । यस योजनाले कर्मचारीलाई उनीहरूले गरेको कामको मूल्याङ्कनबाट पारिश्रमिक र पदोन्नतिको व्यवस्था पनि गरेको थियो । राससका काठमाडौँबाहिरका संवाददातालाई काठमाडौँमै तालिमको व्यवस्था गर्ने सोच यस योजनामा थियो । यसका लागि महिनामा कम्तीमा एक जना काठमाडौँबाहिरका संवाददातालाई केन्द्रमा ल्याएर केन्द्रकै संवाददातासँग काम गर्ने मौका दिने भनिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ७४) ।

सरकारी सञ्चारको सामग्री

कर्मचारीलाई दिइएको तालिमले सरकारी सञ्चारमाध्यमका सामग्रीको सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक वृद्धिमा सघाउँछ । सञ्चार सामग्रीको यस प्रकारका वृद्धिका बारेमा पनि यस योजनामा उल्लेख गरिएको छ । उदाहरणका लागि यस योजनाले राससमा संवाददाताको सङ्ख्या बढाउन खोजेको देखिन्छ । २०२८ को साउनसम्ममा पनि यस संस्थानको संवाददाता सबै अञ्चलमा थिएनन् । त्यसैले तत्कालका लागि सबै अञ्चलमा र पछि सबै जिल्लामा राससको संवाददाता बढाउने विचार यस योजनामा थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ७४) । काठमाडौँबाहिरका समाचार पनि राससमा ल्याउन नै संवाददातालाई अञ्चल र जिल्ला तहसम्म पुऱ्याउन खोजिएको थियो ।

यस योजनाले यी सञ्चार संस्थाको सामग्रीलाई विविधतायुक्त बनाउने उपायको पनि खोजी गरेको थियो । उदाहरणका लागि रेडियो नेपालमा प्रयोग गरिने सामग्री अर्धसरकारी र गैरसरकारी पत्रपत्रिकाबाट लिन सकिने अनि आवश्यक सामग्री विभिन्न व्यक्तिसँग पनि लिन सकिने जानकारी दिइएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ३५) । त्यस्तै रेडियोमा प्रयोग गरिने सामग्रीको भाषा लेख्य नभई कथ्य हुनुपर्ने व्यवस्था यस योजनामा थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : २८) ।

सरकारी सञ्चार संस्थाको आर्थिक पक्ष

सरकारी सञ्चार संस्थामा लगानी गर्ने मुख्य जिम्मा सरकारको हुन्छ । तर यस योजनाले विभिन्न संस्थानलाई आत्मनिर्भर बनाउने सोच राखेको थियो । त्यसैले शाही नेपाल चलचित्र संस्थानले विभिन्न सरकारी मन्त्रालय विभागको वृत्तचित्र बनाउन सकिने बाटो बनाइदिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ६५) । तैपनि यी संस्थानमा सरकारले आर्थिक अनुदान दिन आवश्यक थियो र सबै संस्थानका लागि विनियोजित रकमको जानकारी बजेटमा दिनुपर्ने आवश्यकतालाई

यस योजनामा औल्याइएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ८०) । संस्थानका साथै केही विभागको लागि आर्थिक उपार्जनका केही उपायको खोजी पनि यस योजनाले गरेको थियो । उदाहरणका लागि रेडियो नेपालमा विज्ञापन सेवाको व्यवस्था । यसले रेडियो नेपालमा सरकारको आर्थिक भार कम गर्थ्यो । यसका साथै नेपालका व्यापारी र उद्योगपतिलाई रेडियोमा विज्ञापन प्रसारण गर्न प्रोत्साहन गर्ने र विज्ञापनकै लागि भारत र अन्य देशका विज्ञापन एजेन्सीसँग सम्पर्क गर्नुपर्ने आवश्यकता यस योजनाले देखेको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ३७) । त्यस्तै यो योजना लागू हुन अधिसम्म हुलाक सेवा विभागले निःशुल्क गर्दै आएको काममा सरकारले शुल्क तिर्नुपर्ने व्यवस्था यस योजनामा राखियो । त्यस बेला हुलाक सेवा विभागले सरकारी कागजपत्रको ओसारपसार काजमा निःशुल्क गर्नुपर्थ्यो । यस्ता कागजपत्रको मात्रा बढी भएकाले समग्र हुलाक प्रणालीलाई यसले नकारात्मक प्रभाव पारेको थियो । यस योजनाले काजको चलनको सट्टा टिकटको व्यवस्था गर्नुपर्ने राय दिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : २८) । यसबाट विभागले आर्थिक लाभ पायो ।

पञ्चायत समर्थित निजी सञ्चारको विकास

राष्ट्रिय सञ्चार योजनाले सरकारी र निजी सञ्चारमाध्यमको विकासमा उत्तिकै जोड दिनुपर्ने हो । तर नेपालमा भने सूचना तथा प्रसार मन्त्रालयलाई बलियो बनाउने उद्देश्यले राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना २०२८ ल्याइएको थियो । त्यसैले यस योजनाको मुख्य ध्यान यस मन्त्रालय मातहतका सरकारी सञ्चारलाई सुदृढ बनाउनपट्टि नै केन्द्रित थियो । यस योजनामा निजी सञ्चारमाध्यम तथा सञ्चारकर्मीलाई व्यवस्थित र नियन्त्रण गर्ने जिम्मा सूचना विभाग, प्रेस काउन्सिल र शाही नेपाल चलचित्र संस्थानलाई दिइएको थियो । निजी पत्रपत्रिका र पत्रकारलाई केही मात्रामा आर्थिक र अरू सहयोग गर्ने व्यवस्था पनि यस योजनाले गरेको थियो । प्रेस काउन्सिल र सूचना विभागले यस्तो कामको जिम्मा पाएका थिए । तर यो सहयोग पाउन निजी सञ्चारमाध्यमले पञ्चायती व्यवस्थाको समर्थन गर्नुपर्थ्यो । यो निजी क्षेत्रबाट बन्ने चलचित्रमा पनि लागू हुन्थ्यो । निजी चलचित्रलाई सहयोग र नियन्त्रण गर्ने जिम्मा भने शाही नेपाल चलचित्र संस्थानको थियो । यस योजनामा निजी सञ्चारमाध्यमको विकास र नियन्त्रणलाई अलगअलग रूपमा हेर्न मिल्दैन । ती एकै सिक्काका दुई पाटा थिए । यस बारेमा तल नियन्त्रण खण्डमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

नियन्त्रणमुखी विकास सञ्चार

पञ्चायत शासनमा प्रजातन्त्र र निरङ्कुशताका विभिन्न पक्षको सम्मिश्रण गरिएको थियो । यो राजाद्वारा निर्देशित शासन थियो जुन परम्परागत राजनीतिक शक्ति थियो । तर तत्कालीन राजा महेन्द्र र वीरेन्द्रले पञ्चायत शासनभरि प्रजातन्त्रको नाम जपी नै रहे (बोर्गस्ट्रोम सन् १९८०) । अनि प्रजातन्त्रको दुहाइ दिएर नै राजनीतिक पार्टीका नेतालाई महेन्द्रले विकास विरोधीको आरोप लगाए । त्यसैले पञ्चायत शासनले राजालाई देश विकासका पर्यायका रूपमा प्रचार गरेको थियो । सबै जनताका एकताका प्रतीक उनै भएका दावी गरिन्थ्यो । यसकारण यस योजनाले आर्थिक विकासलाई ध्यान दिँदै राजतन्त्रको प्रचार गर्ने उद्देश्य राखेको थियो । योजनामा यस्तो भनिएको थियो :

योजनाबद्ध तरिकाको सञ्चार व्यवस्थाद्वारा निर्दलीय पञ्चायत प्रजातन्त्रमा परिकल्पना गरिएको शोषणरहित समाजको सिर्जनामा जनसाधारणलाई अझ बढी सक्रिय बनाउन सकिन्छ । उक्त कार्यलाई निम्न लिखित रूपमा विभाजन गर्न अनुपयुक्त नहोला ।

- क) विकाससम्बन्धी अभियानमा जनसाधारणको सहयोग हासिल गर्नु ।
- ख) अधिराज्यको परम्परागत राष्ट्रिय एकताको अरू बढी सुदृढीकरण गर्नु ।
- ग) निरन्तर एवं अविच्छिन्न रूपमा व्यवस्थाप्रतिको धारणा एवं विश्वासलाई सुदृढीकरण गर्नु ।
- घ) विरोधाभासी राजनीतिक विचारधाराहरूको हानिकारक असर कम गर्नु ।
- ङ) अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा राष्ट्रिय मान एवं प्रतिष्ठाको अरू बढी विस्तार गर्नु (श्री ५ को सरकार २०२८ : ६) ।

त्यसैले पञ्चायत शासनमा ल्याइएको विकासको लागि सञ्चारको अवधारणाको दुई अवतार थिए— विकास सञ्चार र तत्कालीन व्यवस्थाको राजनीतिक प्रणाली तथा यसका मुख्य बिम्ब राजतन्त्र, हिन्दू धर्म र नेपाली भाषाको प्रचार । यी दुई अवतार एकअर्कामा जेलिएका थिए ।

विकास सञ्चार

यस योजनाअनुसार सञ्चार मन्त्रालयको काम देश विकासका लागि आवश्यक सञ्चारमाध्यमको विकास गर्नु थियो । विकास सञ्चारका नाममा नयाँ र पुरानो विचारलाई मिश्रण गर्ने सोच लिइएको थियो । त्यसैले सबै सरकारी सञ्चारमाध्यमको काम देश विकासमा सहयोग गर्नु थियो । उदाहरणका लागि रेडियो नेपाल र हुलाक

सेवा विभागको चर्चा यहाँ गरिएको छ। साक्षर जनता कम रहेको नेपाल जस्तो देशमा रेडियोको बढी महत्त्व हुन्छ। त्यसैले यस योजनाले रेडियोलाई विकास सञ्चारमा प्रयोग गर्ने नीति लिएको थियो। यसले रेडियोमा विभिन्न वर्ग र समुदायलाई लक्षित गरेर कार्यक्रम बनाउने आवश्यकता देखेको थियो। रेडियो नेपालमा *ग्रामीण कार्यक्रम*मा बालीनालीमा लाग्ने रोगका बारेमा जानकारी मात्र दिने होइन पञ्चसभा र गाउँ फर्क अभियानको बारेमा सामग्री प्रसारण गर्न योजनाले सुझाव दिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ३२)। त्यस्तै *महिला कार्यक्रम*मा संविधानले प्रदान गरेका अधिकार, सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रमा पाउन सक्ने अवसरको जानकारी दिने भनिएको थियो। यसरी हेर्दा सञ्चारमाध्यमको प्रयोगद्वारा महिलालाई जागरुक बनाउन खोजिएको देखिन्छ। तर यस कार्यक्रममाफत महिलालाई घरपरिवारभित्रको भूमिका जस्तै पाक कला, शिशु पालन आदिबारे जानकारी दिइनुपर्ने पनि बताइएको थियो। यति मात्र होइन पुरुष जातिलाई वशमा राख्ने र पुरुषत्व विकास गर्ने कलाका बारेका सामग्री यस कार्यक्रममा समावेश गर्नुपर्छ समेत भनिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ३२)।

हुलाक नेपालको पुरानो सञ्चारमाध्यम हो। देशको कुना काप्चामा समेत यसको पहुँच हुन्छ। त्यसैले हुलाक सेवा विभागलाई पनि विकास सञ्चारको अवधारणामा प्रयोग गर्ने उपायको खोजी यस योजनाले गरेको थियो। यसका लागि टिकट रद्दी गर्ने छापमा वा टिकटमै पनि विकास सञ्चारका सन्देश राख्न सिफारिस गरिएको थियो। यस्ता सन्देशमा 'सानो परिवार सुखी परिवार', 'समयमै खोपाई विफरबाट बचोस्', 'आगामी आर्थिक दशकलाई सफल पार्नुहोस्' आदि जस्ता हुन्थे। यसका लागि यस विभागले सञ्चार मन्त्रालयको मूल्याङ्कन, योजना तथा अनुसन्धान शाखा र सूचना विभागको मूल्याङ्कन तथा प्रवर्धन प्रशाखाको समन्वय गर्नुपर्ने व्यवस्था यस योजनामा गरिएको थियो। यस योजनाभन्दा अगाडि हुलाकलाई सञ्चार नै नमानिएकोले यो व्यवस्था गरिएको थियो। यसका साथै सूचना विभागले गर्ने विभिन्न दृश्य सामग्रीको प्रदर्शनी सम्पन्न गर्न हुलाक सेवा विभागले सहयोग गर्न पनि सक्ने जानकारी यस योजनामा दिइएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ४३)।

पञ्चायतका मुख्य विम्वको प्रचार

यस योजनामा प्रस्तावित सञ्चार मन्त्रालयको एउटा उद्देश्य 'निर्दलीय पञ्चायत प्रजातन्त्रबारे जनतालाई अरू बढी सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक बोध गराउनु' थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : १९)। यसको मतलब वर्धाटले उल्लेख गरेका

पञ्चायत शासनको तीन ओटै विम्ब राजतन्त्र, हिन्दु धर्म र नेपाली भाषाको प्रचार गर्नु नै हुन्थ्यो । राजा महेन्द्रले पञ्चायत शासन लागू गरेपछि २०१९ सालमा ल्याइएको संविधानले नेपाललाई ‘राजतन्त्रात्मक हिन्दू राज्य’ र नेपाली भाषालाई राष्ट्र भाषा घोषणा गरेको थियो । यसअघि कानुनी वा संवैधानिक रूपमा नेपाललाई यसरी हिन्दू राज्य भनी घोषणा गरिएको थिएन ।^{१०} राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना २०२८ ले यस संविधानको मर्मलाई मानेको थियो । राष्ट्रिय सञ्चारको माध्यम भाषा नेपाली नै हुनुपर्ने व्यवस्था यस योजनाले गरेको थियो । यस भाषालाई सबैले बुझ्ने भाषाका रूपमा प्रचार गरिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ७) । राणाकालदेखि नै नेपालमा नेपाली भाषामा शिक्षा दिन आवश्यक भएकोबारे बहस हुन थालेका थिए र यसका लागि राणा शासकले पाठ्यक्रमको व्यवस्था पनि गरेको थियो । यो क्रमले २००७ पछि पनि निरन्तरता पायो ।^{११} २०२८ मा ल्याइएको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति २०२८-२०३२ सम्मको योजनाले पनि ‘राष्ट्र भाषा, संस्कृति, साहित्य र कलाको विकास, संरक्षण, संवर्द्धन र प्रसार’ गर्ने उद्देश्य लिएको थियो । यसबाट पञ्चायत सरकारले सञ्चार, शिक्षाका माध्यमबाट नेपाली भाषाको प्रचार प्रसार गरिएको देखाउँछ ।

यस योजनामा रेडियो नेपालले स्पष्ट रूपमा पञ्चायतका विम्बको प्रचार गरेको देखिन्छ । यसको नीतिमै ‘राजमुकुटको महिमा एवं महत्ताको’ प्रसार गर्ने भनिएको छ । राजमुकुटसँगै हिन्दू धर्म पनि जोडिएर आउने नै भयो । त्यसैले यस योजनाले रेडियो नेपालमा पहिलोपल्ट बिहान *धार्मिक कार्यक्रम*को नियमित प्रसारण सुरु गरायो । यस कार्यक्रममा नेपाली लय र पनको भजन, योगी महात्माको प्रवचन, सप्ताह, नवाह, पुराणको रेकर्ड प्रसारण गर्ने व्यवस्था गरेको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ३९) । यसबाट हिन्दू संस्कृतिको प्रचार गरिएको प्रस्टै हुन्थ्यो । यस कार्यक्रममा बौद्ध धर्मलाई पनि समेटिने तथा नेपाली भाषाबाहेक अरू भाषामा मन्दिरमा गाइने भजन पनि प्रसारण गर्ने भनिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ३९) ।

यस योजनाले रेडियोका साथै चलचित्रलाई अति शक्तिशाली माध्यम मानेको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ६५) । त्यस बेला साक्षर^{१२} नेपालीको सङ्ख्या

^{१०} नेपालमा २००४ देखि २०४७ सम्म लागू गरिएका संविधानको पूर्ण अंशका लागि हेर्नुहोस् भुसाल (२०६०) ।

^{११} नेपालको शिक्षासम्बन्धी इतिहासका लागि हेर्नुहोस् शर्मा (२०४३) ।

^{१२} जनगणना अनुसार नेपालीको साक्षरता प्रतिशत २००८ मा ५.३, २०१८ मा ८.९, २०२८ मा १४.३ र २०३८ मा २३.५ थियो (श्री ५ को सरकार सन् १९८७: १२८)

कम थियो । चलचित्र असाक्षरले पनि उपभोग गर्न सक्ने भएकाले यसमा पनि उत्तिकै जोड दिइएको थियो । त्यसैले यस योजनामा शाही नेपाल चलचित्र संस्थानले राष्ट्रिय, पर्यटन तथा विकासको सन्देश जनतामा पुऱ्याउने जिम्मा पाएको थियो । उक्त काम यस संस्थानले चलचित्र, वृत्तचित्र, न्यूजरिलमार्फत गर्ने व्यवस्था योजनामा उल्लेख थियो । पञ्चायत शासनमा पञ्चायतको विचारलाई फिँजाउने र शासकको स्वार्थपूर्ति हुने खालका चलचित्र मात्र बनाउन दिइन्थ्यो (अजीत २०६४ : ६१) । त्यसैले शाही नेपाल चलचित्र संस्थानले राजतन्त्र र राष्ट्रियताको प्रचार गर्नुपर्थ्यो । यसका लागि नेपाली चलचित्रमा राजा, रानी, युवराजका तस्वीर, नेपालका प्रसिद्ध मन्दिर, राष्ट्रिय भण्डा, राष्ट्रियपन भएका फूल समावेश गर्नुपर्ने उल्लेख थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ६४) । त्यस्तै हलमा सिनेमा प्रदर्शन हुँदा सुरु र मध्यमा राजाका २/४ ओटा महावाणीको स्लाइड देखाउने, मध्यमा राष्ट्रिय गीतको रेकर्ड बजाउने व्यवस्था गर्न पनि यस संस्थानलाई भनिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ३७) ।

त्यस्तै सांस्कृतिक संस्थानले पनि राजा, रानी र युवराजको जन्म दिन, पृथ्वीजयन्ती, त्रिभुवनजयन्ती, प्रजातन्त्र दिवस, संविधान दिवस आदि समारोहमा विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि यस योजनाले गरेको थियो । साथै, सांस्कृतिक संस्थानलाई पर्यटन र शैक्षिक क्षेत्रलाई उपयोगी गीत प्रवर्द्धन गर्ने जिम्मा पनि थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ७७-७८) । यसरी चलचित्र र सांस्कृतिक कार्यक्रममार्फत निरक्षर नेपालीमा पञ्चायतका बिम्बको प्रचार गर्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो । सूचना विभागको काम चाहिँ सूचना, विज्ञप्ति, पुस्तक-पुस्तिकामार्फत सरकारको नीति र योजनाको प्रचार गर्ने भन्ने थियो ।

पञ्चायतमा सरकारी विकास सञ्चारको सीमा

विल्भर श्रामको विचारमा राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यमले ठूलो भू-भागका जनतामा आफ्नो सन्देश पुऱ्याउन सक्छ र स्थानीय आवश्यकता पूरा गर्न सक्दैन । साथै, स्थानीय स्रोत साधन प्रयोग गरेर दुईतर्फी सञ्चार गर्दा नै विकास सञ्चार सफल हुन्छ । त्यसैले उनले विकास सञ्चारको प्रभावकारिताका लागि स्थानीय संस्था र अन्तर्व्यक्ति सञ्चारमा जोड दिएका छन् (श्राम सन् १९७९) । यसका विपरीत यस योजनाको जोड सुव्यवस्थित र शक्तिशाली राष्ट्रिय सञ्चार प्रणालीमा थियो । यसले विकास सञ्चारका बारेमा सोचन सबै राष्ट्रिय सञ्चारलाई निश्चित दिशानिर्देश गरेको थियो । सकेसम्म धेरै जनतामा सरकारी सञ्चारको पहुँच पुऱ्याउने सोच बनाएको थियो । तर यसले नेपालका बहुसङ्ख्यक जनतालाई

विकासको सन्देश दिन सक्थो भन्न सकिने अवस्था भने थिएन । विकास सञ्चार गर्न राष्ट्रिय र ठूलो सञ्चारमाध्यमभन्दा स्थानीय र सानो माध्यम बढी उपयोगी हुन्छ भन्ने श्रामको उल्लिखित धारणालाई मान्ने हो भने पनि यो प्रयास त्यति प्रभावकारी हुन सक्ने अवस्था थिएन ।

पञ्चायतमा गरिएका विकास सञ्चारको बारेमा बहस गर्दा हामीले त्यस बेला सरकारको एक भाषा, एक धर्म र एक भेष नीतिको पनि चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । यही नीतिलाई प्रोत्साहन गर्न सरकारले २०२२ वैशाख १ देखि रेडियो नेपालमा नेपाल भाषा र हिन्दी भाषाको समाचार बन्द गरेको थियो । सो कदमको विरोध विभिन्न पत्रपत्रिकाले गरेका थिए जबकि एक वर्ष अगाडिसम्म सरकारले मैथिलीलगायत अरू भाषामा पनि विस्तारै समाचार प्रसारण गर्दै जाने नीति रहेको जानकारी दिइएको थियो (चवसापासा ने.स. १०८९ : २) । आफ्नो वाचा भुलेर पञ्चायत सरकारले भइरहेका ती दुई भाषाको समाचारसमेत बन्द गर्‍यो । तर रेडियो नेपालले नेपाली भाषामा मात्र प्रसारण गर्नुको बेफाइदा भने देखा परिसकेको थियो । सन् १९७४ मा गरिएको रेडियो नेपालको श्रोता सर्वेक्षणमा मध्य र पूर्वी तराईका जनताको लागि भोजपुरी र मैथिली भाषामा दिनको केही घण्टा कार्यक्रम प्रसारण गर्नुपर्ने सुझाव सो अध्ययनका क्रममा दिइएको थियो । नेपाली रेडियोको प्रसारण उनीहरूले नबुझेकाले सञ्चारको विकल्पका लागि त्यस भेगका जनताले विदेशी रेडियो सुन्ने गरेको, जसले गर्दा राष्ट्रिय भावनामा आँच पुग्नसक्ने जानकारी यस सर्वेक्षणको प्रतिवेदनले गराएको थियो (न्यू एरा सन् १९७४) । त्यसैले पञ्चायत कालमा रेडियो नेपालबाट प्रसारित विकासका सन्देशलाई पनि यस परिवेशबाट समेत हेर्न आवश्यक छ ।

अर्को कुरा त्यस बेला रेडियोमा समाजका टाठाबाठाको मात्र पहुँच थियो । हुन त २०२८ मै नेपाली भाषालाई अनिवार्य गर्दै सरकारले नयाँ शिक्षा योजना सुरु गरेको थियो । यस योजनाले रेडियोमार्फत शिक्षा दिने व्यवस्था पनि गरेको थियो । तर नेपाली भाषा मातृभाषा नभएका विद्यार्थीका लागि यसमा प्रयोग भएको भाषा बाधक थियो । सन् १९७९ मा न्यू एराले कार्यक्रमको मूल्याङ्कन गर्दा त्यसमा प्रयोग गरिएको नेपाली भाषा सहरीया र बढी संस्कृत भाषाको प्रयोग गरिएकाले नेपाली भाषा मातृभाषा नभएका विद्यार्थीले नबुझेको निष्कर्ष निकालेको थियो (न्यू एरा सन् १९७९ : ३३) । त्यस्तै, सन् १९८९ डिसेम्बरमा रिडाले गरेको रेडियो श्रवणसम्बन्धी अर्को सर्वेक्षणले पनि सरकारलाई क्षेत्रीय भाषामा कार्यक्रम प्रसारण गर्न सुझाव दिएको थियो (रिडा सन् १९८९ : ६३) । यसलाई पञ्चायती

सरकारले कार्यान्वयन गरेन किनकि यो त्यस बेलाको व्यवस्थाको नीतिको विरुद्धमा थियो ।

यति हुँदाहुँदै पनि पञ्चायतमा सरकारको तर्फबाट विकास सञ्चारको लागि जे पहल भयो त्यो पटककै प्रभावकारी भएन भन्न मिल्दैन । त्यस बेला पञ्चायत सरकारको ध्यान उनीहरूकै दावीअनुसार राष्ट्रभक्ति र देशभक्तिमा थियो । तर यसप्रकारको राष्ट्रभक्तिले एक वर्ग र जातिको पहिचानलाई मात्र स्वीकार्यो । यसले गर्दा बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक देशमा अरू धर्म, वर्ग, जात, लिङ्गमा विभेद हुन्थ्यो (गान्जी सन् १९७५ : १०२) । देशको आर्थिक पूर्वाधार निर्माणमा पञ्चायत सरकारले ध्यान दिएको कुरामा केही शङ्का छैन । तर नेपालका विभिन्न जात, जाति, वर्ग र लिङ्गका नेपालीले यस पूर्वाधारबाट समान रूपमा फाइदा लिन सकेनन् । पञ्चायत शासनमा सबै नेपाली एकै भएको दावी गरिन्थ्यो । तर त्यस बेला नेपालले अँगालेको विकासका सिद्धान्तको आलोचना भएका छन् । विभिन्न जातजाति, धर्म, वर्गका महिलाको अस्तित्वलाई नस्वीकारी नेपाली महिलाको समस्यालाई आर्थिक रूपमा विकास गर्नुपर्ने धारणा पञ्चायती शासकको थियो । त्यसैले त्यस बेला राज्यले सोचेको नेपाली महिलाको छवि अधिकारसम्पन्न भन्दा पनि केही नजान्ने, अल्छी र दयाको पात्रका रूपमा चित्रित गरिन्थ्यो (तामाङ सन् २००७[२००४]) । त्यस बेला विकासलाई राजनीतिक रूपमा नहेरी प्राविधिक रूपमा हेरिएको थियो । विकासलाई विभिन्न जाति जनजाति, वर्ग, धर्म, लिङ्गका मानिसको एउटै आवश्यकताको रूपमा देखाइएको थियो (पिग सन् १९९२) । पञ्चायत शासनले एक भाषा एक भेष र एक धर्म लादेर नेपालको विभिन्न जातजाति, वर्ग, धर्मका नेपालीमा हामी सबै नेपाली भएको भावना जगाउन खोजेको थियो ।

यसैले राज्य संयन्त्रको पहुँच टाढा टाढाका गाउँसम्म पुगेको थियो । जनताले देशका लागि केही गर्नुपर्नेमा राज्यको जोड रहन्थ्यो । त्यसैले त्यस बेला विकास निर्माणमा जनताको सहभागिता गराइन्थ्यो ।^{१३} यद्यपि त्यो सहभागिता स्वतःस्फूर्तभन्दा पनि लादिएको हुन्थ्यो (मासाकी सन् २००४ : १२९) । पञ्चायत सरकारले नेपालमा सबै जातजाति सद्भावका साथ बसेको प्रचार गर्ने गर्थ्यो, जुन मिथ्या थियो (भट्टचन सन् १९९५ : १२६) । त्यसैले पञ्चायतमा भएका विकास प्रयासले विभिन्न जातजाति, वर्ग, लिङ्ग, धर्मका नेपालीमा रहेको असमानतालाई भन्नु बढाएको थियो । त्यस बेला धेरै देशका सरकारद्वारा गरिएको विकास प्रयासले सरकार वा सरकारी

^{१३} पञ्चायत प्रशिक्षण केन्द्रका खगेन्द्र नाथ शर्मासँग २०६५ चैत १३ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

क्षेत्रको मात्र विकास गरेको र परिचालित स्रोत साधन समाजका तल्लो तहका जनतासम्म नपुगेको तर्क आशिष नन्दी (सन् १९९९ : २६९-२७०) को छ। भूगोलविद् हर्क गुरुडले पञ्चायतमा गरिएको विकासलाई विकास नभई वृद्धि भनेका छन् (गुरुड सन् २००० : ii)। माथि चर्चा गरिएका तथ्यलाई हेर्दा वास्तवमा पञ्चायती शासन विकासको नारा अलापदा अलाप्यै पनि समतामूलक विकासको बाधक देखिन आउँछ। साथै, त्यस बेला ल्याइएको ‘विकासको लागि सञ्चार’ भन्ने अवधारणामा पनि प्रश्न चिह्न उठेको छ। किनकि सरकारका तर्फबाट भएका विकास सञ्चारको प्रयासले सामाजिक असमानतालाई यथावत राख्न नै मद्दत गरेको थियो।

नियन्त्रण^{१४}

तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाको विचारधाराको प्रचार नै यस योजनाको मुख्य ध्येय थियो। हुन त रेडियो र फिल्मको माध्यमलाई २०१७ सालदेखि नै व्यवस्थाको प्रचारमा प्रयोग गर्न थालिसकिएको थियो।^{१५} त्यसै अनुरूप पत्रकारसम्बन्धी नियन्त्रणमुखी ऐन नियम पनि तर्जुमा गरिएका थिए (बराल सन् १९७५)। यस नियन्त्रणलाई अझ कडा बनाउने काम राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना २०२८ ले गरेको थियो। यस योजनाले सरकारी सञ्चारमाध्यममात्र होइन निजी सञ्चारमाध्यमलाई पनि राज्यले अँगालेको विचारधारा र मान्यताबाट बाहिर गएर काम गर्न नदिने नीति अख्तियार गरेको थियो। यति मात्र होइन सर्वसाधारण जनतालाई पनि राज्यले लिएको सिद्धान्तभन्दा बाहिरको राजनीतिक प्रणाली र विचारधाराले प्रभावित नगरोस् भन्ने सोच त्यति बेला थियो।

पञ्चायतकाल सुरु हुँदा बनेको सञ्चार संस्थासम्बन्धी ऐनले त्यस बेला सरकारी सञ्चारमाध्यमलाई तत्कालीन व्यवस्थाको विरोधमा प्रचार गर्न रोकेको थियो। यस प्रक्रियालाई अझ व्यवस्थित गर्ने काम यस राष्ट्रिय सञ्चार योजनाले गर्‍यो। बाँकी रहेका निजी पत्रपत्रिका, गैरसरकारी र विदेशी पत्रकारलाई पनि व्यवस्थाप्रति समर्पित बनाउने काम यस योजनाले प्रेस काउन्सिल, रासस र सूचना विभागमार्फत गर्न खोजेको थियो। राससमार्फत सरकारले नेपालमा आउने विदेशी समाचार समितिका समाचार र राष्ट्रिय समाचारमा एकाधिकार

^{१४} यस खण्डमा २०२८ को सञ्चार योजनाले बनाएको नियन्त्रणका संयन्त्रको चर्चा छ। यस खण्डमा बयान गरिएको नियन्त्रणका केही संयन्त्रको प्रयोग २०३६ को जनमत सङ्ग्रहताका नभएको पनि हुन सक्छ।

^{१५} पञ्चायत शासनको सुरुआतताका उक्त व्यवस्थाको प्रचारमा रेडियो नेपालको प्रयोगबारे हेर्नुहोस् वन्त (२०६१), त्यति बेला चलचित्र निर्माणको राजनीतिबारे हेर्नुहोस् अजीत (२०६४)।

कायम गरेको थियो । यस समितिको ऐनले नेपालमा अरू समाचार समितिलाई काम गर्न निषेध गरेको थियो भने विदेशी समाचार समितिले राससमार्फत समाचार वितरण गर्ने व्यवस्था गरेको थियो (श्री ५ को सरकार २०१९) ।

प्रेस काउन्सिलको नीतिका बारेमा चाहिँ यस योजनामा यस्तो लेखिएको छ :

- क) पत्रकार वर्गलाई आत्मानुशासनको भावना जाग्रत गरी अनुत्तरदायी पत्रकारिताबाट श्री ५ को सरकार र जनसाधारणमा उत्पन्न हुने दुश्चिन्ताको समाधान गर्ने ।
- ख) जनसाधारण तथा पत्रकारिता जगतका बीच घनिष्ठ सम्बन्ध स्थापना गरी पत्रकारिताबारे अनुकूल जनभावनाको सिर्जना गर्ने ।
- ग) श्री ५ को सरकार र पत्रपत्रिकाका बीचको सम्बन्ध सौहार्दपूर्ण र सहयोगात्मक बनाई, श्री ५ को सरकारमा सकारात्मक आलोचना सहने बानी बसाल्न सचेष्ट रहने र पत्रकारहरूमा सहयोगी तथा सुरक्षात्मक भावनाको विकास गर्ने ।
- घ) राष्ट्रिय दृष्टिकोण एवं राष्ट्रिय हितलाई ध्यानमा राखी देश, नरेश र पञ्चायत व्यवस्थाप्रति पूर्ण आस्थावान रहने र पत्रकारिताका विकासको आगि आवश्यक वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- ङ) स्वस्थ एवं स्वच्छ पत्रकारिताको विकासको गरी पत्रपत्रिकाहरूलाई हुर्काउन आवश्यक वातावरण सिर्जना गर्ने (श्री ५ को सरकार २०२८ : ५१) ।

यस योजनाले नेपालमा रहेको पत्रकारितालाई स्वस्थ एवं स्वच्छ पत्रकारिता र अनुत्तरदायी पत्रकारिता भनेर विभाजन गरेको थियो । पञ्चायतको नीतिलाई समर्थन गर्ने पत्रकारिता स्वच्छ र विरोध गर्ने पत्रकारिता अनुत्तरदायी भन्ने धारणा व्याप्त थियो । यसको मतलब पञ्चायतको विरोध गर्ने पत्रकारिताको विकास गर्ने काम सरकारको कर्तव्यभित्र पर्दैनथ्यो ।

सरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय सूचनाको एकद्वार प्रणाली

निजी पत्रपत्रिकाको सूचना पाउने बाटोलाई पनि यस योजनाले रोकेको थियो । उदाहरणका लागि यस योजनाले सूचना विभागमार्फत सबै सरकारी सूचना आउने व्यवस्था गरेको थियो । यसले गर्दा फरक मत भएका सरकारी कर्मचारीको कुरा सावर्जनिक हुन गाह्रो हुन्थ्यो । फेरि राससको ऐनले नेपालभित्र अर्को समाचार समिति खोल्न नपाउने अनि विदेशी समाचार समितिले राससमार्फत नै नेपालमा समाचार वितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो ।

पत्रकार र पत्रिकामाथि नियन्त्रण

नेपाली पत्रकारलाई कम्तीमा महिनामा एकपल्ट बोलाई सरकारी कामकारवाही बारेमा जानकारी दिने जिम्मा सूचना विभागलाई दिइएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : २३) । त्यस बेला नेपालमा निजी वा सरकारी माध्यम आफैं टिक्ने अवस्था थिएन । उनीहरूको आर्थिक स्रोत अत्यन्त सीमित थियो । यस्तो अवस्थामा उनीहरूलाई राज्यको सहयोग जरुरी थियो । त्यसैले यस योजनाभित्र सरकारले निजी पत्रिकालाई सहयोग गर्ने संयन्त्र बनाइदिएको थियो । तर यो पनि पञ्चायत विरोधी पत्रकार र पत्रिकालाई तह लगाउने एउटा माध्यमका रूपमा यस योजनामा आएको थियो । पञ्चायतको समर्थन गर्ने पत्रिकालाई बढी पैसा र सहयोगको व्यवस्था यसमा गरिएको थियो । प्रेस किन्न सहयोगका रूपमा कम्तीमा २५,००० ऋण दिने प्रावधान यस योजनामा भए पनि यो रकम प्राप्त गर्नका लागि सञ्चार मन्त्रालय र प्रेस काउन्सिलले त्यस पत्रिकाले ‘स्वस्थ पत्रकारिता गरेको’ प्रमाणित गरिदिनुपर्ने हुन्थ्यो (श्री ५ को सरकार २०२८ : २५) । जसले गर्दा पञ्चायतको विरोध गर्ने पत्रिकाले यो सुविधा पाउने गुञ्जायस नै थिएन ।

त्यस्तै, वर्षमा एक चोटि प्रेस काउन्सिलले पत्रपत्रिकाको मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था यस योजनाले गरेको थियो ।^{१६} यसकै आधारमा सरकारले ऋण, अनुदान र अन्य सहूलियत दिइने व्यवस्था यस योजनामा थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : ५२) । यो प्रावधानले पुरानो, वितरण सङ्ख्या बढी भएको र काठमाडौँमा मात्र केन्द्रित नभएको पत्रपत्रिकालाई बढी अङ्क दिने व्यवस्था गरेको थियो । तर त्यस बेलाका पत्रिका र पाठक पनि काठमाडौँमै केन्द्रित थिए । यातायातको सुविधा नभएकाले पनि त्यस्तो भएको थियो । तर यस्ता समस्यासँग जुध्नका लागि पैसा चाहिन्थ्यो । पत्रपत्रिकाको मुख्य स्रोत विज्ञापन भए पनि त्यस बेला उद्योगको अवस्था राम्रो थिएन । त्यसैले सरकारको सुविधा नै मुख्य स्रोत हुन पुग्यो । तर यो स्रोत बढी से बढी लिन पञ्चायतको समर्थन गर्नु आवश्यक थियो ।

^{१६} यसअनुसार पत्रिका प्रकाशन सुरु भएको मितिदेखि गणना गर्दै प्रत्येक वर्षका लागि १ अङ्क गरी जम्मा २० अङ्क, पत्रपत्रिकाको मुद्रण व्यवस्था, वितरण सङ्ख्या तथा प्रणालीमा ध्यान दिई १,००० वा बढी प्रति छापने वा राष्ट्रव्यापी वितरण प्रणाली भएको पत्रिकालाई २० अङ्क, क्षेत्रीय प्रतिनिधित्वमा २० अङ्क, समाचार/लेखको प्रकाशनको मात्रा एवं गहनतामा २० अङ्क र जनसाधारणको प्रतिक्रियामा २० अङ्क गरी १०० अङ्कमा मूल्याङ्कन गरिन्थ्यो । यी पाँच आधारमध्ये पहिलो र दास्रो आधार व्यावहारिक नभएको सुभाब प्रेस काउन्सिलले २०३१ फागुन २३ गते सरकारलाई दिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०३२ : ९-१०) । तर प्रेस काउन्सिलले आफूले गर्ने पत्रपत्रिकाको वर्गीकरणमा राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना २०२८ ले गरेको सिफारिस नै प्रयोग गरेको थियो (श्री ५ को सरकार २०३८ : १७९-१८१) ।

पत्रपत्रिकाले वर्षभरिमा गरेको पुरस्कार योग्य र आलोचनायोग्य समाचारको रेकर्ड राख्ने काम पनि प्रेस काउन्सिलको थियो। त्यस्तै विदेशवाट आएको पत्रकारिताको छात्रवृत्तिका लागि योग्य उम्मेदवारको योग्यता तोक्न सुभाब पनि प्रेस काउन्सिलले दिने व्यवस्था यस योजनाले गरेको थियो। अवश्य पनि प्रेस काउन्सिलले पञ्चायतको आलोचना गर्ने पत्रकारलाई छात्रवृत्तिको सिफारिस गर्ने कुरै थिएन। आफ्नो विरोध नहोस् भनेर नै यस योजनाले नयाँ पत्रिकालाई भन्दा पुरानो पत्रिकालाई विकास गर्ने नीति लिएको थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : २२)।

नेपालमा कार्यरत विदेशी पत्रकारमाथि नियन्त्रण

यस योजनाले विदेशी पत्रकारलाई पनि तह लाउने उपाय खोजेका थियो। यसको जिम्मा भने सूचना विभागलाई दिइएको थियो। यस विभागले नेपालमा काम गर्ने विदेशी पत्रकारलाई परिपचय पत्र दिन्थ्यो। सरकारको काम कर्तव्यबारे जानकारी दिन महिनामा कम्तीमा एक पटक उनीहरूसँग भेट्ने जिम्मा पनि यस विभागले पाएको थियो। यसबाहेक विभागले विदेशी पत्रपत्रिकामा नेपाली दृष्टिकोण समावेश गर्न आवश्यक काम गर्नुपर्थ्यो। उनीहरूले गरेको कामको रिपोर्ट र नक्कल राख्नुपर्थ्यो सूचना विभागले। यदि कुनै विदेशी पत्रकारले नेपालको राष्ट्रिय दृष्टिकोणवाट आपत्तिजनक काम गरेको देखिएमा उसले आफ्नो परिचय पत्र नवीकरण गर्दा भ्रमेला बेहोर्नुपर्थ्यो। अर्थात् यस्ता पत्रकारको परिचय पत्र नवीकरण गर्न आलटाल गर्नुपर्ने उल्लेख यस योजनामा थियो। यसका साथै कुनै विदेशी पत्रकारलाई अनुदान दिनु परेमा यसको व्यवस्था सूचना विभागले गर्थ्यो (श्री ५ को सरकार २०२८ : २३-२४)। सूचना विभागका यस्तो भूमिका निर्धारण गरिएवाट अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा नेपालको कुप्रचार नहोस् भन्नेबारे तत्कालीन शासक सतर्क रहेको देखाउँछ। सूचना विभागमार्फत पञ्चायत सरकारले नेपालमा कार्यरत विदेशी पत्रकारमाथि निगरानी गर्थ्यो।

सार्वजनिक पुस्तकालयमाथि नियन्त्रण

यस योजनाले विदेशी नियोगका सांस्कृतिक सङ्घ र पुस्तकालयका गतिविधिमा चनाखो हुन आवश्यक देखेको थियो। यस्ता पुस्तकालयमा कस्ता सामग्री उपलब्ध छन् भन्ने विषय सूचना विभागले सञ्चार मन्त्रालयलाई जानकारी दिनु पर्थ्यो। त्यस्तै ठाउँ ठाउँमा वाचनालय खोल्ने जिम्मा पनि सूचना विभागकै थियो (श्री ५ को सरकार २०२८ : २४)।

नेपाली चलचित्रमाथि नियन्त्रण

यस योजनाले निजी क्षेत्रबाट फिल्म बनाउने वातावरण त बनायो तर यस्ता फिल्मले तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाको विरुद्ध प्रचार नगरुन् भनेर शाही नेपाल चलचित्र संस्थानबाट स्वीकृति लिने व्यवस्था गरेको थियो। फिल्म बनाउनुअघि नै यसको कथा, विषयवस्तु र संवाद यस संस्थानलाई बुझाउनु पर्थ्यो। संस्थानले स्वीकृति दिएपछि पनि चलचित्र निर्माणक्रममा पनि संस्थानले खटाएको कर्मचारीले प्रगति विवरण बुझाउनुपर्थ्यो। यदि रोक लगाइएको कुनै काम गरिए कुनै पनि समय संस्थानबाट उपलब्ध हुने रकम त्यस चलचित्र निर्मातालाई नदिन सक्नेसम्मको व्यवस्था थियो। यतिमात्र होइन पुनः प्रदर्शनीको लागि फेरि स्वीकृति लिनुपर्ने हुन्थ्यो। यस्तै यस योजनाले फिल्म प्रदर्शनअघि अनिवार्य रूपमा सेन्सर बोर्डले हेर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो। त्यस बोर्डमा तत्कालीन गृह पञ्चायत र शाही नेपाल चलचित्र संस्थानको एक/एक प्रतिनिधि हुन्थे (श्री ५ को सरकार २०२८ : ६६)।

सूचनामाथिको नियन्त्रण विफल र पञ्चायतको अन्त्य

समग्रमा हेर्दा यस योजनाले विकास सञ्चारको पक्षलाई भन्दा पनि सूचना तथा सञ्चारमाध्यमको नियन्त्रण पक्षलाई बढी जोड दिएको छ।^{१७} यसो हुनुको मुख्य कारण सञ्चारविद् हर्वट सिलर (सर्भेज सन् १९९९ : १४७ मा सिलर उद्धृत) र एन्क लिन्डेन (सन् १९९९ : १७१) ले भनेजस्तै शासक वर्गले निर्माण गरेको योजना भएकाले नै हो। अर्को अर्थमा यस योजनाको मुख्य ध्येय राज्यको एकतर्फी सूचना फैलाउनु थियो, विकास सञ्चारलाई प्रवर्द्धन गर्नु होइन। यस योजनाले समाजमा तत्कालीन शासक पक्षको राजनीतिक विचारधारा मात्र प्रचार हुने वातावरण निर्माण गर्न खोजेको थियो। यसका लागि विरोधी विचार तथा स्वतन्त्र रूपको सूचना प्रवाहलाई रोकन आवश्यक थियो। त्यही अनुरूपको

^{१७} हुन त सबै सरकारले सञ्चारको नियन्त्रण गर्न खोज्छन्। पञ्चायत र पञ्चायतपछिका सरकारले प्रयोग गर्ने नियन्त्रणको संयन्त्र उही जस्तो लाग्छ। उदाहरणका लागि यस योजनाले पत्रपत्रिकालाई वर्गीकरण गर्ने विधि दिएको थियो। यस विधिमा केही परिवर्तन ल्याई पञ्चायतपछिका सरकारले पनि प्रयोग गरे। तर यस्तो वर्गीकरण सधैंजसो विवादमा पर्ने गरेको छ। सरकारमा रहेको दल/पक्षलाई समर्थन गर्ने पत्रिकालाई 'क' वर्गमा राख्थे भन्ने आरोप पनि आउने गरेको छ। तैपनि पञ्चायतपछिका वर्षमा नियन्त्रणको मात्रा कम थियो। राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय समाचारका लागि राससमै भर पर्नुपर्ने अवस्था अहिले छैन। २०४७ को संविधानले निजी सञ्चारलाई फस्टाउने वातावरण बनाइदिएको थियो। यसले गर्दा सरकारी सूचनामा मात्र नागरिकले भर पर्नु परेन।

व्यवस्था योजनामा थियो । त्यतिमात्र नभई नेपालसम्बन्धी विदेशमा हुने प्रचारलाई नियन्त्रण गर्ने प्रयास पनि गरिएको थियो ।

आखिर विकासका लागि सञ्चारका नाउँमा पञ्चायती विचारधाराको प्रचार तथा तथा विरोधी विचारधारालाई जति नियन्त्रण गर्न खोजे पनि त्यो सफल भएको देखिएन । २०४६ को अन्त्यतिर पञ्चायत शासन नै ढल्यो । पञ्चायतमा पत्रकारलाई नियन्त्रण गरिएको थियो तैपनि उनीहरूले विभिन्न उपाय निकालेर फरक विचार धाराको प्रचार भने गरी नै रहे (बराल सन् १९७५) । जागरुक जनताले पनि फरक विचार प्रचार गर्ने निजी र अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चारबाट सूचना लिए । यसरी सूचना लिने सजिलो माध्यम रेडियो नै थियो । पञ्चायतमा देशभित्र भएका शासकको आलोचना तथा नकारात्मक पक्षबारे थाहा पाउन विदेशी रेडियो स्टेसन सुन्नुपर्ने स्थिति थियो । २०३६ को विद्यार्थी आन्दोलनताका त रेडियो नेपालको समाचारको विश्वसनीयतामा निकै द्वास आएको थियो (पराजुली २०६२ : २३-२४) । यही कारणले २०४६ पछि पनि सरकारी सञ्चारको छवि नराम्रो भएको थियो ।

सञ्चारले जे भन्यो जनताले त्यही बुझ्छन् भन्ने सोच यस योजना निर्माताको थियो । विश्वव्यापी रूपमा पनि सन् १९५० र १९६० को दशकमा सञ्चारको प्रभाव बारेमा यस्तै मान्यता राखिन्थ्यो । समयक्रममा यो विचार गलत सिद्ध भइसकेको छ । किनकि दर्शक/श्रोता/पाठक १९५० वा ६० को दशकमा राखिएको मान्यता जस्तो निरीह हुँदैनन् । उनीहरूले आफ्नो शैक्षिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्थाका आधारमा एउटै सूचनालाई फरक तरिकाले ग्रहण तथा विश्लेषण गर्ने गर्छन् । समाजशास्त्री स्टुवार्ट हलका अनुसार त भन्नु दर्शक/पाठक/श्रोताले सञ्चारले भन्न खोजेको भन्दा पनि ठ्याक्कै उल्टो सन्देश ग्रहण गर्न पनि सक्छन् (हल सन् २००६[१९७३] : १७३) । हाल दर्शक/पाठक/श्रोता सक्रिय भएको दावी उनको छ । यस आधारबाट पञ्चायतमा सरकारले गरेको विकासको लागि सञ्चार अवधारणालाई हेर्दा पञ्चायतको पक्षमा गरिएको प्रचारलाई जनताले केवल प्रोपगण्डा मात्र हो भन्ने बुझेको पनि हुनुपर्दछ ।

निष्कर्ष

नेपालमा 'विकासको लागि सञ्चार' को नारा दिएर विकास सञ्चारलाई यस योजनाले मूर्त रूप दिएको थियो । सरकारी सञ्चारमाध्यमलाई विकासको लागि प्रयोग गर्ने बाटो यसले बनाइदिएको थियो । अनि सरकारी सञ्चार संस्थाहरूलाई संस्थागत, आधुनिकीकरण र व्यवस्थित गर्ने काम यसले गर्‍यो । यी यसका राम्रा

पक्ष हुन् । तर यसलाई यही दुई पक्षबाट मात्र बुझ्ने हो भने त्यो एकाङ्गी हुनेछ । यसको आवश्यकता मुख्य गरी तत्कालीन शाही शासकबाट महसुस गरिएको थियो । सञ्चारलाई देश विकासका साथै राजा, राजपरिवार र तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थाको प्रचारमा प्रयोग गर्ने नीति बनाइएको थियो । यसैले विकास सञ्चारको तीन पक्ष— सञ्चारको विकास, विकास सञ्चार र नियन्त्रण एकापसमा जोडिएका थिए । यी तीनै पक्षलाई सँगसँगै राखेर हामीले पञ्चायतको विकास सञ्चारलाई बुझ्नुपर्ने हुन्छ । त्यस हिसावले मूल्याङ्कन गर्दा यसले सरकारी र पञ्चायत समर्थित सञ्चारमाध्यमलाई मात्र सहयोग गर्ने नीति लिएको थियो । अनि पञ्चायतका तीन बिम्ब राजतन्त्र, नेपाली भाषा र हिन्दू धर्मलाई स्थापित गराउने उद्देश्य यस योजनाको थियो । तसर्थ विभिन्न जातजाति, वर्ग, धर्म, लिङ्गमा विभक्त नेपालीको अस्तित्व स्वीकार गरिएन । यसबाट पञ्चायतमा सरकारबाट भएको विकास सञ्चारको प्रभाव र उपादेयतामा नै प्रश्न चिह्न लागेको छ । यस योजनाको जोड एकतर्फी राष्ट्रिय सञ्चारमा थियो । अझ यसको सबैभन्दा ठूलो समस्या के हो भने यो शासकले आफ्नो मात्र सहभागितामा बनाएको थियो र सरोकारवालाहरूको यसमा कुनै स्वामित्व थिएन । समग्रमा यस योजनाको मुख्य उद्देश्य पञ्चायती व्यवस्थालाई विकासको पर्यायको रूपमा प्रचार गर्ने तथा पञ्चायती विचारधाराको सकारात्मकमात्र प्रचारप्रसार गरेर तत्कालीन व्यवस्थालाई टिकाउनु नै थियो । विकास सञ्चारलाई प्रवर्द्धन गर्नुभन्दा सरकारको एकतर्फी सन्देश प्रवाह गर्ने यसको अभीष्ट थियो ।

धन्यवाद

मेरा शोधपत्रको विषय चयनमा सहयोग र सुझाव दिने शरद घिमिरे, प्रत्यूष वन्त, शिव रेग्मी र रत्नराज क्याम्पसका प्रबलराज पोखरेलगायत अरू गुरुहरूलाई धन्यवाद छ । २०२८ को राष्ट्रिय सञ्चार सेवा आयोजनाका वारेमा जानकारी दिने डा. जगदीश शर्मा, मनोरञ्जन जोशी, विष्णु गोपाल रिसाल, भारतदत्त कोइराला अनि यस लेख उत्पादनका विभिन्न चरणमा सहयोग गर्ने मार्टिन चौतारीका सबै सहकर्मीलाई पनि धन्यवाद ।

सन्दर्भ सामग्री

अजीत, अनुभव । २०६४ । नेपाली चलचित्रको आरम्भ । *मिडिया अध्ययन* २ : ३५-७३ ।
खत्री, टेकबहादुर । २०३२क । सार्वजनिक सञ्चार विषयक गोष्ठी तथा प्रशिक्षण, मार्ग १५-पौष १५, २०२४, डिसेम्बर १-२९, सन् १९६७ । *नेपालमा सार्वजनिक सञ्चार*, पृ. ६९-७१ । काठमाडौँ : सूचना विभाग ।

- खत्री, टेकवहादुर । २०३२ख । राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना । नेपालमा सार्वजनिक सञ्चार, पृ. ५४-५६ । काठमाडौं : सूचना विभाग ।
- गोरखापत्र । २०२७ । श्री ५ बाट पञ्चायतको दोस्रो दशकलाई आर्थिक दशकको संज्ञा । २ पुस, पृ. ५ ।
- गोरखापत्र । २०२८ । सञ्चार सेवा योजना लागू 'विकासको लागि सञ्चार' सञ्चार सेवाको मूलमन्त्र । १२ साउन, पृ. १ ।
- चापागाई, कृष्ण, अध्यक्ष । २०४९[२०१५] । प्रेस कमिशनको रिपोर्ट २०१५ । प्रकाशनको दिग्दर्शन, पृ. ३५४-४७० । काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल ।
- चवसापासा । ने.स. १०८९ । रेडियो नेपालयात जनताया लिसः । काठमाडौं : चवसापासा । भन्कार । २००८ । भन्कार सुनियो । १(१) : पृष्ठ उल्लेख नभएको ।
- तामाङ, सेरा । सन् २००७[२००४] । नेपालमा विकास नारीवाद । नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन । मेरी डेशन र प्रत्युष वन्त, सं., पृ. ५२२-५५७ । काठमाडौं : सोसल साइन्स बहाः ।
- थपलिया, पुष्प र गणेशराज पाण्डेय । २०३० । श्री ५ महाराजधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकारको सङ्क्षिप्त जीवनी । काठमाडौं : पुष्प थपलिया ।
- पराजुली, शेखर । २०६२ । रेडियो श्रवणको नेपाली अनुभव । रेडियोसँग हुर्कदा : तीनपुस्ते नेपालीको अनुभव । शेखर पराजुली र प्रत्युष वन्त, सं., पृ. ७-३५ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- बुडामगर, हर्षवहादुर । २०६१ । श्री ५ महेन्द्र : अन्तरङ्ग र वहिरङ्ग व्यक्तित्व । काठमाडौं : मधुसूधनराज भण्डारी ।
- भुसाल, लेखनाथ, सङ्कलक । २०६० । नेपाल अधिराज्यका संविधानहरूको सँगालो । काठमाडौं : कमला भुसाल ।
- युनाइटेड स्टेट्स इन्फर्मेसन सर्भिस । २०१८ । नेपालमा प्रगतिको भलक सम्वत् २००९-२०१८ । काठमाडौं : युनाइटेड स्टेट्स इन्फर्मेसन सर्भिस ।
- रेग्मी, शिव र पी. खरेल । २०५८ । नेपालमा आमसञ्चारको विकास । काठमाडौं : नेपाल आमसञ्चार प्रशिक्षक सङ्घ ।
- वन्त, प्रत्युष । २०१६ । पञ्चायतको प्रचारमा रेडियो नेपाल, २०१७-२०२२ । रेडियो नेपालको सामाजिक इतिहास । प्रत्युष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कृष्ण अधिकारी र कोमल भट्ट, सं., पृ. १६५-१७५ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- शर्मा, गोपीनाथ । २०४३ । नेपालमा शिक्षाको इतिहास । काठमाडौं : हेमकुमारी शर्मा ।
- शाह, श्री ५ महेन्द्र वीर विक्रम । २०२२[२०१७] । पौष १ गते श्री ५ महाराजधिराजबाट राष्ट्रका नाममा बक्सेको शाही घोषणा । श्री ५ महाराजधिराजबाट बक्सेका घोषणा, भाषण र सन्देशहरू, पृ. २४२-२४३ । काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, पञ्चायत, प्रचार विभाग ।

- श्री ५ को सरकार । २०१९ । राष्ट्रिय संवाद समिति ऐन, २०१९ । *नेपाल राजपत्र*, १९ मङ्सिर ।
- श्री ५ को सरकार । २०१९ । प्रचार । *त्रिवर्षीय योजना (२०१९-२०२२)*, पृ. १३२-१३४ । काठमाडौं : राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- श्री ५ को सरकार । २०२७ । श्री ५ महाराजधिराजका प्रमुख सचिवालय राजदरबारको विज्ञप्ति । *नेपाल राजपत्र*, ७ पुस, खण्ड २०, अतिरिक्ताङ्क ३१ ।
- श्री ५ को सरकार । २०२८ । *राष्ट्रिय सञ्चार सेवा योजना : “विकासको लागि सञ्चार”* । काठमाडौं : श्री ५ को सरकार ।
- श्री ५ को सरकार । २०३२ । *प्रेस काउन्सिलको प्रतिवेदन २०३१-०३२* । काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल ।
- श्री ५ को सरकार । २०३८ । पत्र-पत्रिका मूल्याङ्कनको आधार । *प्रकाशनको दिग्दर्शन*, पृ. १७९-१८१ । काठमाडौं: प्रेस काउन्सिल ।
- श्रेष्ठ ‘सम्भव, दयाराम र काशीनाथ तमोट । २०३२क । *गोरखापत्र : विवरणात्मक सूचीपत्र (स. १९५८- स. २००७, खण्ड १)* । सा.वि. ठाकुर, सं. । काठमाडौं : नेपाली र एसियाली अनुसन्धान संस्थान ।
- श्रेष्ठ ‘सम्भव, दयाराम र काशीनाथ तमोट । २०३२ख । *गोरखापत्र : विवरणात्मक सूचीपत्र (स. १९५८-स. २००७, खण्ड २)* । सा.वि. ठाकुर, सं. । काठमाडौं : नेपाली र एसियाली अनुसन्धान संस्थान ।
- स्व. श्री ५ वीरेन्द्र: सम्भना र श्रद्धाञ्जली स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति । २०५९ । स्वर्गीय श्री ५ महाराजधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहको सङ्क्षिप्त जीवनी । *स्व. श्री ५ वीरेन्द्र : सम्भना र श्रद्धाञ्जली स्मृति ग्रन्थ*, पृ. १५-२३ । काठमाडौं : स्व. श्री ५ वीरेन्द्र : सम्भना र श्रद्धाञ्जली स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति ।
- ट्वेल्फ्टन, जोन । २०५० । राणा असल थिए : राणा खराब थिए । *हिमाल*, पृ. ६८-७४ ।

Baral, Lok Raj. 1975. The Press in Nepal (1951-74). *Contribution to Nepalese Studies* 2(1) : 169-186.

Bhattachan, Krishna. 1995. Ethnopolitics and Ethnodevelopment: An Emerging Paradigm in Nepal. In *State Leadership and Politics in Nepal*. Dhurba Kumar, ed., pp. 124-147. Kathmandu: Centre for Nepal and Asian Studies (CNAS.).

Borgstom, Bengt-Erik. 1980. The Best of Two Worlds: Rhetoric of Autocracy and Democracy in Nepal. *Contributions to Indian Sociology* 14(1): 35-50.

Burghart, Richard. 1993. The Political Culture of Panchayat Democracy. In *Nepal in the Nineties: Visions of the Past, Visions of the Future*. Michael Hutt, ed., pp. 1-13. New Delhi: Oxford University Press.

- Emery, Edwin. 1979. Genesis and Development of Communication Planning in Southeast Asia. A paper presented at the Regional Conference on Approaches to Communication Planning sponsored by the Asia Mass Communication Research and Information Centre (AMIC) and East-West Center's East West Communication with cooperation with Press Council and Indonesian Journalists Association, Solo, Indonesia, 4-8 November.
- Esteva, Gustavo. 1999. Development. In *Development Dictionary*. Wolfgang Sachs, ed., pp. 6-25. London: Zed Books.
- Ganji, Manouchehr. 1975. Cultural Conditions. In *The Realization of Economic, Social and Cultural Rights: Problems, Policies, Progress*, pp. 101-112. New York: United Nations.
- Gooneseckera, Anura. 1987. Development Communication and Communication for Development. A paper presented in a seminar on Media Workshop on Communication Challenges in Sri Lanka organized by AMIC/WADD/SLFI/SLTTI, 16-17 March.
- Gurung, Harka. 2000. Foreword. In *Nepal's Failed Development: Reflections on the Mission and the Maladies*. Devendra Raj Pandey, pp. i-v. Kathmandu: Nepal South Asia Centre (NESAC).
- Hall, Stuart. 2006[1973]. Encoding/Decoding. In *Media and Cultural Studies: Keywords*. Meenakshi Durham and Douglas Kellner, eds., pp. 163-173. Oxford and Victoria: Blackwell Publishing.
- Hancock, Alan. 1981. The Emergence of Communication Planning. In *Communication Planning for Development: An Operational Framework*, pp. 10-34. Paris: UNESCO.
- His Majesty's Government. 1987. *Population Monograph of Nepal*. Kathmandu: Central Bureau of Statistics (CBS).
- Khadka, Narayan. 1994. Politics and the Economy During Nepal's Partyless System (1961-1990): A Study in Retrospect. *Asian Affairs* 25(1): 47-59.
- Khatri, Tek Bahadur. 1976. Seminar-cum-Training on Mass-Communications, Kathmandu, 1967 (a summary of the report). In *Mass-Communications in Nepal*, pp. 97-107. Kathmandu: Department of Information.
- Lerner, Daniel. 1964[1958]. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. New York: The Free Press.
- Lerner, Daniel and Wilbur Schramm. 1967. *Communication and Change in the Developing Countries*. Honolulu: East-West Center Press.

- Linden, Ank. 1999. Overt Intentions and Covert Agendas: Discourse on Formulating Communication Policies and Planning in Third World Countries. *International Communication Gazette* 61: 153-174.
- Masaki, Katasuhiko. 2004. The ‘Transformative’ Unfolding of ‘Tyranical’ Participation: the Corvee Tradition and Ongoing Local Politics in Western Nepal. In *Participation: From Tyranny to Transformation*. Samuel Hickey and Giles Mohan, eds., pp. 125-138. London: Zed Books.
- Melkote, Srinivas R. and H. Leslie Steeves. 2001. *Communication for Development in the Third World: Theory and Practice for Empowerment*. New Delhi: Sage Publications.
- Mihaly, Eugene Bramer. 1965. *Foreign Aid and Politics in Nepal: A Case Study*. London: Oxford University Press.
- Mishra, Indra Deo. 1985. National Development and the Role of National Panchayat. In *Systematic Strains and Political Development in Nepal*, pp. 187-212. Varanashi: Vijayashree Enterprises.
- Nandy, Ashis. 1999. State. In *Development Dictionary*. Wolfgang Sachs, ed., pp. 264-274. London: Zed Books.
- New ERA. 1974. Radio Listening Patterns in Nepal. Unpublished report, Human Resources Development Division, USAID/Nepal, Kathmandu.
- New ERA. 1979. Radio for School Broadcasting in Nepal: An Evaluation Study of School Broadcasting Programme. Unpublished report, United Nations Children Fund, Kathmandu, Nepal.
- Pigg, Stacy Leigh. 1992. Inventing Social Categories through Place: Social Representations and Development in Nepal. *Comparative Studies in Society and History* 34(3): 491-513.
- Research Inputs and Development Associates (RIDA). 1989. Radio Nepal Programme Broadcast: An Audience Survey Report. Unpublished report, Radio Broadcasting Service, Radio Nepal, Singh Durbar, Kathmandu, Nepal.
- Roppa, G.M. 1969. Final Report on a Mass Communication Training and Fact Finding Mission to Nepal. Unpublished report, UNESCO.
- Rose, Leo and John T. Scholz. 1980. *Nepal: Profile of a Himalayan Kingdom*. New Delhi: Selectbook Service Syndicate.
- Schramm, Wilbur. 1964. *Mass Media and National Development: The Role of Information in the Developing Countries*. Stanford: Stanford University Press.
- Schramm, Wilbur. 1979. Mass Media and National Development. Unpublished report, UNESCO.

- Servaes, Jan. 1999. To Policy and Planning Making. In *Communication for Development: One World, Multiple Cultures*, pp. 145-173. New Jersey: Hampton Press Inc.
- Subba, Chaitanya, Amrit Yonjan, Nilambar Acharya, Laxmi Limbu, Shayam Krishna Shrestha, Sangini Ranamagar and Dwarika Nath Dhungel. 2002. Historical Memories: How much Inspiring, How much Painful? In *Adhivasis/Janajatis in National Development Major Issues, Constraints and Opportunities: Plan Action Proposed for the Tenth Plan, 2003-2007*, pp. 24-48. Unpublished report, Institute for Integrated Development Studies (IID).